

ВІСНИК

Київського національного
торговельно-економічного університету

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком у лютому 1998 р.

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного торговельно-економічного університету"

№ 5⁽⁹¹⁾ 2013

Журнал визнано ВАК України як фахове видання з економічних наук

З М І С Т

ПІДПРИЄМНИЦТВО

МАЗАРАКІ А., ВЕДМІДЬ Н.	Сервісна концепція управління підприємствами санаторно-курортної сфери	5
------------------------------------	--	---

ДЕРЖАВА ТА ЕКОНОМІКА

БОЙКО М.	Диференціація туристичного потенціалу DESTИНАЦІЙ	19
САВЛУК О.	Оцінка інвестиційної привабливості регіонів України	31

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

МЕЛЬНИЧЕНКО О.	Антикризові інструменти фіскальної та монетарної політики	45
СВИЩУК А.	Теоретичні засади податкового регулювання економіки	57

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

ЗАЗИМКО О.	Темпоральні характеристики самопроекування в юнацькому віці	70
СКУЛОВАТОВА О.	Інтернет-ресурси як психологічний фактор впливу на якість навчання	84

ГАВРИЛЕНКО Я.	Психологічні конфігурації залежних стосунків у міжособистісній взаємодії	94
----------------------	--	----

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

ПРИТУЛЯК П.	Українська барокова література: героїко-стоїстичний аспект	105
--------------------	--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ "Вісник КНТЕУ"

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;
ПРИТУЛЬСЬКА Н.В. – заступник головного редактора;
ГУЛЯЄВА Н.М., ЛАГУТІН В.Д., ЛІГОНЕНКО Л.О., МНИХ Є.В., НАПАДОВСЬКА Л.В., РОМАТ Є.В., СУСІДЕНКО В.Т., ТКАЧЕНКО Т.І., ЧУГУНОВ І.Я., ПАНКОВ Д.О. (Білорусь), ФІЛІС К.А. (Греція), ДОБІЯ М. (Польща), РОЖКОВ І.Я. (Росія), ЛАЦЕ Н. (Латвія), ЯРИГІНА І.З. (Росія), КАЛУСЬКІ Я. (Польща) – члени редакційної колегії з економічних наук; **ІВАНОВА Н.В., КОРОЛЬЧУК М.С., КОРОЛЬЧУК В.М., САМОЙЛОВ О.Є., СТАСЮК В.В., ТІМЧЕНКО О.В., МАКСИМЕНКО С.Д.** – члени редакційної колегії з психологічних наук; **МЕРЕЖКО Н.В., БЕЛІНСЬКА С.О., МОКРОУСОВА О.Р., СИДОРЕНКО О.В.** – члени редакційної колегії з технічних наук; **ГАЛЯНТИЧ М.К., ГУРЖІЙ Т.О., ІВАННІКОВА І.А. (Росія), ЛАДИЧЕНКО В.В., МАРЧУК В.М., МИРОНЕНКО Н.М., ЯРМИШ О.Н.** – члени редакційної колегії з правових наук; **ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., КУЛАГІН Ю.І., ОГОРОДНИК І.В., ПАВЛОВСЬКИЙ В.В., ШКЕПУ М.О.** – члени редакційної колегії з філософських наук; **БАДАХ Ю.Г., КАЗЬМИРЧУК Г.Д., КОРОЛЕВ Б.І., ОРЛЕНКО В.І., ПОЛУРЕЗ В.І.** – члени редакційної колегії з історичних наук;
МЕЛЬНИЧЕНКО С.В. – відповідальний секретар

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Київський національний торговельно-економічний університет.

Завідувач редакції
С.Л. ОЛЮНІНА

Редактори: Е.Ю. КИРИЧЕНКО, І.Й. РАССКАЗОВА
Художньо-технічний редактор І.В. КРИВИЦЬКА

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2013 рік – 21910.

Підписано до друку 17.10.2013. Ум. друк. арк. 10. Тираж 250 пр. Зам. 1216.
Адреса редакції, видавця, виготовлювача: вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156.
Телефон редакції 518-90-92, факс: 513-85-36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua.

Надруковано на обладнанні КНТЕУ.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 359 від 14.03.2001.

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 2 від 17.09.2013).
Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди автора та редакції

Журнал представлено в міжнародній наукометричній базі: Російський індекс наукового цитування (РІНЦ)

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2013

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО

МАЗАРАКИ А., ВЕДМЕДЬ Н.	Сервисная концепция управления предприятиями санаторно-курортной сферы	5
------------------------------------	--	---

ГОСУДАРСТВО И ЭКОНОМИКА

БОЙКО М.	Дифференциация туристического потенциала дестинаций	19
САВЛУК О.	Оценка инвестиционной привлекательности регионов Украины	31

ФИНАНСЫ И БАНКОВСКОЕ ДЕЛО

МЕЛЬНИЧЕНКО О.	Антикризисные инструменты фискальной и монетарной политики	45
СВИЩУК А.	Теоретические основы налогового регулирувания экономики	57

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

ЗАЗИМКО О.	Темпоральные характеристики самопроектирования личности в юношеском возрасте	70
СКУЛОВАТОВА Е.	Интернет-ресурсы как психологический фактор влияния на качество обучения	84
ГАВРИЛЕНКО Я.	Психологические конфигурации зависимых отношений в межличностном взаимодействии	94

ФОРУМ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

ПРИТУЛЯК П.	Украинская барокковая литература: героико-стоицистический аспект	105
--------------------	---	-----

C O N T E N T

ENTERPRISE

MAZARAKI A., VEDMID N.	Service concept of management of sanatorium resort and health enterprises	5
-----------------------------------	--	---

STATE AND ECONOMY

BOIKO M.	Spatial differentiation of tourist potential of destinations	19
SAVLUK O.	Evaluation of investment attractiveness of regions of Ukraine	31

FINANCE AND BANKING

MELNICHENKO O.	Anti-crisis fiscal instruments and monetary policy	45
SVISCHUK A.	Theoretical basis of the tax regulation of the economy	57

CURRENT PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

ZAZYMKO O.	The temporal characteristics of self-development in adolescence	70
SKULOVATOVA O.	Internet resources as a psychological factor affecting the quality of education	84
GAVRILENKO Y.	Psychological configurations of dependent relations in the interpersonal interactions	94

FORUM OF HISTORICAL SCIENCES

PRYTULIAK P.	Ukrainian Baroque literature: heroic and stoic aspect	105
---------------------	--	-----

ПІДПРИЄМНИЦТВО

УДК 614.215:005

МАЗАРАКІ Анатолій, д. е. н., професор ректор КНТЕУ
ВЕДМІДЬ Надія, к. е. н., доцент, докторант КНТЕУ

СЕРВІСНА КОНЦЕПЦІЯ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ САНАТОРНО- КУРОРТНОЇ СФЕРИ

Викладено науково-методологічний базис концепції сервісного управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами: надано авторське трактування поняття "сервісне управління", характеристику основних структурних складових концепції – визначено головну мету, суб'єкт та об'єкт управління, завдання, принципи та методичні засади реалізації основних положень.

Ключові слова: санаторно-курортні та оздоровчі підприємства, концепція сервісного управління, суб'єкт та об'єкт сервісного управління, сервісні потреби, принципи сервісного управління.

Мазараки А., Ведмедь Н. Сервисная концепция управления предприятиями санаторно-курортной сферы. Изложен научно-методологический базис концепции сервисного управления санаторно-курортными и оздоровительными предприятиями: представлена авторская трактовка понятия "сервисное управление", характеристика основных структурных составляющих концепции – обозначены главная цель, субъект и объект управления, задачи, принципы и методические основы реализации основных положений.

Ключевые слова: санаторно-курортные и оздоровительные предприятия, концепция сервисного управления, субъект и объект сервисного управления, сервисные потребности, принципы сервисного управления.

Постановка проблеми. Відповідно до Концепції розвитку санаторно-курортної сфери України на 2005–2015 рр. санаторно-курортний комплекс законодавчо визначено одним із пріоритетних напрямів національної соціальної політики та економіки, важливим та ефективним заходом організації відпочинку, профілактики, запобігання і зниження захворюваності та рівня інвалідності, зміцнення здоров'я населення всіх вікових груп. Стратегічною метою державної політики цієї сфери задекларовано забезпечення здорового способу життя населення шляхом формування та розвитку ефективного, прибуткового та конкурентоспроможного на світовому ринку санаторно-курортного комплексу.

Модернізація національної економіки України, що відбулася останніми роками, обумовила зміни зовнішнього середовища і внутрішнього механізму діяльності підприємств санаторно-курортної сфери. Проявом цих процесів стало усунення державної монополії і подальша реструктуризація об'єднань санаторно-курортних і оздоровчих підприємств, що визначило необхідність кардинальних змін змісту управлінських рішень, підвищення їх самостійності та результативності.

За цих умов досягнення соціальних і комерційних цілей підприємств санаторно-курортної сфери неможливе без надання високої якості послуг, орієнтованих на задоволення індивідуалізованого попиту споживачів. Водночас поступова заміна санаторно-курортного лікування на пляжні види відпочинку призвела до зменшення тривалості курортного сезону, що спричинило підвищення рівня безробіття та зниження рівня економічної активності в суміжних галузях, високу плінність кадрів, епізодичність прийому на роботу фахівців з профільною освітою, невідповідність існуючих програм навчання працівників реальним потребам ринку, зниження престижності роботи в сфері обслуговування туристів тощо. Зазначені фактори в сукупності призводять до того, що в діяльності підприємств санаторно-курортної сфери, за невеликим винятком, рівні професійної підготовки персоналу, обслуговування і сервісу не відповідають світовим стандартам [1].

Тому актуальним та пріоритетним у сучасних умовах управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами є формування і реалізація основних положень сервісної концепції як важливого інструменту підвищення їх конкурентоспроможності, забезпечення стійкого та довгострокового розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження сервісної концепції управління як об'єкта наукового пізнання зробили такі відомі зарубіжні та вітчизняні вчені, як: Б. Чернишев, К. Альбрехт, К. Гренроос, І. Шалфіцкий, Е. Карловская, О. Моргулець та ін. [1–6].

Особливості сервісного управління підприємствами у сфері послуг, у т.ч. санаторно-курортних та оздоровчих підприємств, досліджено в працях О. Ветігнева, А. Мазаракі, М. Артамонової, С. Єрмакова та ін. [7–10]. Водночас аналіз наукових поглядів свідчить, що нині не існує єдиного підходу до визначення сутності та змістовного наповнення основних елементів концепції сервісного управління підприємствами санаторно-курортної сфери.

Тому **метою** статті є викладення основних науково-методологічних положень сервісної концепції функціонування і розвитку санаторно-курортних та оздоровчих підприємств.

Результати дослідження. Функціонування санаторно-курортних та оздоровчих підприємств у рамках сервісної економіки, що характеризується високим рівнем конкуренції, обумовило необхідність

впровадження концепції сервісного управління. В умовах сервісної економіки змінюється роль сервісу в управлінні підприємствами – він стає об'єктом управління, а не тільки умовою ефективної діяльності підприємств.

Зважаючи на відсутність цілісного науково-методологічного уявлення про концепцію сервісного управління, сформульовано авторський підхід до її структурного та змістовного наповнення. Зокрема визначено, що основними структурними складовими концепції управління є її головна мета, завдання, принципи та методологічний базис. Сутність основоположних елементів концепції сервісного управління представлено на *рис. 1*. У зв'язку з відсутністю у науковій фаховій літературі однозначного розуміння поняття "сервісне управління", а також багатопрофільністю ознак його тлумачення за змістом пропонується авторське трактування цього поняття з використанням системного та процесного підходів.

Таким чином, сервісне управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами – це особливий вид управлінської діяльності, спрямований на вдосконалення процесу надання санаторно-курортних і оздоровчих послуг з метою максимального задоволення персоніфікованих сервісних потреб відпочивальників шляхом поєднання цілей та інтересів усіх задіяних сторін та раціонального використання наукових, трудових, матеріальних, лікувально-оздоровчих та інших ресурсів.

Запропоноване визначення поняття "сервісне управління" має три важливі акценти.

По-перше, основною метою сервісного управління і відповідно його об'єктом є сервісні потреби відпочивальників, які задовольняються шляхом надання санаторно-курортної та оздоровчої послуги через сервісну взаємодію із персоналом підприємства.

По-друге, ціллю процесу надання санаторно-курортних та оздоровчих послуг є задоволення потреб відпочиваючих через ефект корисності та якості. Що передбачає необхідність концентрування методик управління на ідентифікації якості сервісу як базової та результативної характеристики процесу надання санаторно-курортних та оздоровчих послуг.

По-третє, мають бути узгоджені цілі й інтереси як персоналу підприємства, так і відпочиваючих, залучених до сервісного процесу. Крім того, важливо забезпечити комплексне застосування всіх наявних ресурсів санаторно-курортних та оздоровчих підприємств.

Метою сервісного управління є задоволення персоніфікованих сервісних потреб відпочивальників та інтересів персоналу підприємства, налагодження ефективної сервісної діяльності, сприяння досягненню максимально можливих економічних та соціальних результатів санаторно-курортних та оздоровчих підприємств.

Рис. 1. Структурна модель науково-методологічного базису концепції сервісного управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами *

* Розроблено і складено авторами.

Визначаючи суб'єкт та об'єкт сервісного управління, слід мати на увазі, що формування сервісної економіки можливо тільки за умови збереження матеріальної та духовної цілісності. У процесі управління санаторно-курортним та оздоровчим підприємством виникає необхідність урахування парадигми інтерсуб'єктивності сервісу, за якої всі учасники процесу обслуговування є його рівноправними суб'єктами.

Тобто сенс соціально-економічної діяльності поступово зміщується в бік служіння іншому (іншій особі), у сферу допомоги, послуг усіх всім. Це пов'язано з початком формування у людини постсучасного світогляду, базове поняття якого – інтерсуб'єктивність – введено соціальною філософією як сучасна умова збереження цілісності та впорядкованості суспільного життя, як один із "класичних" чинників, що забезпечують глибинну єдність суспільства, якими є духовна культура (за Г. Гегелем) та економіка (за К. Марксом).

Поняття інтерсуб'єктивності має нівелювати поділ на суб'єкт і об'єкт, характерний для класичної соціальної філософії, та створює образ соціальної реальності, що складається з безлічі "я", кожне з яких унікальне і неповторне [11].

На цьому підході базуються сучасні маркетингові концепції, які розглядають споживачів послуг як більш інформованих, з власними думками та потребами, емоціями та душею [12]. Тому поділ на суб'єкт та об'єкт сервісної діяльності є умовним, оскільки передусім вони розглядаються як рівноправні партнери.

Об'єктом сервісного управління є персоніфіковані сервісні потреби відпочивальників санаторно-курортних та оздоровчих підприємств.

Можна виділити такі підходи до розуміння суб'єкта сервісного управління: *по-перше*, це менеджери, які безпосередньо формують сервісну стратегію підприємства та визначають політику і процедуру сервісної діяльності на підприємстві; *по-друге*, контактний персонал, який безпосередньо здійснює процес обслуговування відпочивальників; *по-третє*, персонал інших підрозділів підприємства, які можуть бути задіяні безпосередньо чи опосередковано у процесі надання санаторно-курортної та оздоровчої послуги.

Найважливішими завданнями вищої ланки менеджменту санаторно-курортних та оздоровчих підприємств є:

- формування сервісної стратегії, політики та процедури сервісної діяльності на підприємствах;
- оцінка сервісного потенціалу підприємства та визначення критеріїв ефективності сервісного управління в цілому;
- здійснення адміністративно-розпорядчих та організаційно регулюючих дій;
- координація дій працівників, чітка взаємодія всіх задіяних підрозділів і служб у процесі обслуговування відпочивальників;
- контролююча функція щодо основних напрямів сервісної діяльності;

- функції впровадження ефективної інформаційно-аналітичної системи забезпечення сервісного управління;
- збір, аналіз та використання інформації, що набуває у сучасних умовах принципового значення, що пов'язано з вимогами динамізації бізнесу в інформаційному суспільстві.

Розглядаючи принципи управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами як складової запропонованої концепції сервісного управління, варто виокремити загальні та спеціальні принципи (таблиця).

Таблиця

Принципи сервісного управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами *

Принцип	Сутнісна характеристика
Комплексності, системності	Сервісне управління – це багатогранний процес із сукупності фаз та етапів, при цьому необхідно враховувати фактори зовнішнього середовища і мати відповідні схеми адаптації
Унікальності	Механізм сервісного управління на кожному підприємстві є унікальним, і до його управління необхідно підходити з унікальним набором управлінських інструментів
Ефективності	Результативність або відносний ефект сервісного процесу визначається за допомогою відношення ефекту (результату) до витрат
Інтерпартнерства	Досягнення максимальної узгодженості власників, управлінського персоналу, співробітників і споживачів послуг, формування єдиного корпоративного стилю з урахуванням системи сервісних цінностей. Фокусування діяльності підприємства на індивідуальному підході до споживачів, інтерактивній взаємодії, співробітництві та конфіденційності
Процесності	Структурування, опис та регламентація сервісних процесів на підприємстві, постійний їх контроль та вдосконалення
Інформаційного контролінгу	Методична, інструментальна, технологічна та технічна підтримка системи сервісного управління з метою підготовки, реалізації моніторингу, контролю і, якщо необхідно, корегування управлінських рішень з метою досягнення поставлених цілей

* Систематизовано на основі [1; 5–10].

Обґрунтуванню концептуальних основ побудови системи специфічних принципів управління передують необхідність розуміння сутності сервісного управління. Водночас сутність сервісного менеджменту можна представити, виходячи з таких положень: орієнтація на якість сервісу, яка має вирішальне значення для управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами; орієнтація на споживача, тобто на його сервісні потреби; управління персоналом санаторно-

курортних та оздоровчих підприємств повинно базуватися на принципово іншій основі – роботі в команді, міжфункціональному співробітництві, міжорганізаційному партнерстві.

Перелік та характеристику принципів сервісного управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами, наведені у *таблиці*, доцільно доповнити такими специфічними принципами:

- пріоритетності якості сервісу;
- орієнтації на сервісні потреби відпочивальників через налагодження тривалих взаємовідносин на основі двосторонніх транзакційних умов;
- економічного обґрунтування сервісного задоволення відпочивальників, що включає спрямованість на формування сервісно-орієнтованого сегментування;
- коеволюції сервісної взаємодії;
- холізму, що виявляється через взаємодію та взаємодоповнення таких функціональних напрямів, як: управління операційною діяльністю (сервісом), управління якістю послуг, сервісологія, комунікативний менеджмент, кадровий менеджмент, управління інтегрованими маркетинговими комунікаціями, клієнтоорієнтоване управління, управління знаннями, які становлять загальне ціле, що є основою формування процесу сервісного управління.

Керівництво і працівники санаторно-курортних та оздоровчих підприємств повинні усвідомлювати сервісні потреби відпочивальників, їх бажання, поточні та майбутні вимоги і очікування. Розуміння їх дозволить сконцентрувати зусилля на виконанні поточних вимог відпочивальників і планувати діяльність підприємств, орієнтуючись на очікування клієнтів.

Сервісні потреби – це сприйнята відпочивальником якість сервісу. Тому у взаєминах із відпочивальниками важливе місце посідає аналіз рівня задоволеності санаторно-курортною та оздоровчою послугою, а також рівня лояльності, у т.ч. сервісної. Вимір рівня лояльності відпочивальників до санаторно-курортних та оздоровчих підприємств дещо відрізняється від аналогічних процесів у інших підприємств туристичної індустрії. Враховуючи їх лікувальну специфіку, після закінчення курсу лікування або профілактики відпочивальники на наступному етапі вірогідніше виберуть підприємства з іншим оздоровчим профілем. Тому лояльність споживачів можливо вимірювати як результат подальших рекомендацій.

Не менш важливим аспектом розуміння сервісних потреб відпочивальників є побудова базових сегментів з урахуванням сервісної компоненти.

Менеджери санаторно-курортних та оздоровчих підприємств повинні зосередити увагу на побудові дерева показників оцінки ефективності сервісного управління. Використання одного з існуючих

підходів до оцінки ефективності сервісного управління не дозволяє повною мірою розкрити можливості цілеорієнтованого підходу до визначення ефективності. Отже, необхідно паралельно використовувати системний, процесний і ситуаційний підходи.

На результативність управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами як соціально-сервісною системою впливає сервісна взаємодія персоналу підприємства та відпочивальників, яка ґрунтується на динамічних взаєминах. Ефективність сервісної взаємодії буде залежати насамперед від процесу узгодженості та взаємовпливу зазначених підсистем. У цьому випадку мається на увазі наявність принципу коеволюції у розвитку сервісних підприємств.

Коеволюція систем виникає у тому випадку, коли еволюція однієї системи, взаємодіючи, починає впливати на еволюцію іншої. Тобто, коли друга система за допомогою механізму адаптації починає пристосовуватися до змін першої і навпаки, як результат формуються загальний темп їх еволюції і єдині моменти загострення. Внаслідок узгодженості та одночасності еволюції задіяних у взаємодії систем виникає позитивний ефект зворотного зв'язку. Це суттєво прискорює процес еволюції кожної окремої системи, а узгодженість їх функціонування (кооперація) і взаємовплив є основою нової системи, що включає всі коеволюціонуючі системи.

Однак процес коеволюції систем не є постійним, він припиняється у таких випадках, якщо:

- зв'язок між системами стає занадто жорстким, тобто взаємовплив набуває абсолютного характеру (стає функціональним). При цьому системи втрачають самостійність і свободу вибору, процес еволюції у них припиняється, і вони стають функціональними підсистемами однієї системи;
- потужність та інтенсивність взаємодії систем нижче певного порогового значення, що знижує їх взаємний вплив до такого рівня, коли процеси їх еволюції перестають корелювати;
- одна із систем різко підвищує або різко знижує ступінь свого впливу на іншу систему.

При цьому та система, що має більш потужний вплив на іншу, підпорядковує функціонування і еволюцію більш слабкої системи своїм законам функціонування та еволюції. Процес коеволюції може відновитися між системами, якщо їх вплив один на одну стане порівнянним.

Процес коеволюції може виникати на різних рівнях організації систем: на рівнях елементів, елементів і підсистем, підсистем, підсистем і системи в цілому, а також системи і середовища. Причому у випадку взаємодії систем з однаковою потужністю взаємовпливу прискорення темпу еволюції у них буде однаковим, а в разі різної потужності темп розвитку менш потужної системи буде вищим,

пропорційним більш потужній системі. При цьому під потужністю системи розуміється ступінь її розвиненості, наявність ресурсів для існування і можливостей впливу на іншу систему. Результатом коєволюції систем є система більш високого ієрархічного рівня, темп еволюції якої буде вище, ніж темп еволюції систем, які входять до неї [13].

Принцип коєволюції у діяльності санаторно-курортних та оздоровчих підприємств реалізується у процесі організації сервісної діяльності, який базується на таких умовах:

- узгодженість інтересів суб'єктів, задіяних у процесі;
- достатній рівень автономності працівників, особливо контактної групи при взаємодії із відпочивальниками, та відносна самостійність при виборі відповідних дій та прийнятті рішень;
- рівень професійної підготовки має вирішальне значення, тому важливо створити на підприємстві систему постійного професійного навчання та підвищення кваліфікації;
- своєчасність реагування на потреби відпочивальників та створення на підприємстві системи постійного аналізу причин незадоволення рівнем запропонованого сервісу;
- менеджери повинні володіти сервісними компетенціями, які дозволяють приймати оптимальні рішення з урахуванням загальнолюдських цінностей, інтересів окремої особистості, суспільства і держави.

Санаторно-курортні та оздоровчі підприємства являють собою таку систему, пріоритетним елементом якої є сервісна орієнтація, що передбачає спільне використання інструментарію системного, процесного та ситуаційного підходів як методологічного базису концепції сервісного управління. Багатокомплексний та багатоаспектний характер сервісного управління передбачає розгляд його як системного об'єкта наукового пізнання, а санаторно-курортні та оздоровчі підприємства – як складну сервісну соціально-економічну систему.

Нині процесно-орієнтовані технології більшою мірою відповідають жорсткому конкурентному середовищу на ринку послуг, у т.ч. санаторно-курортних та оздоровчих. Підприємства мають орієнтуватися на постійну зміну та швидку адаптацію до стрімких та мінливих умов зовнішнього і внутрішнього середовищ. Таким чином, формування ключових факторів успіху санаторно-курортних та оздоровчих підприємств повинно базуватися на принципах процесного підходу, серед яких, *по-перше*, можливості використання корпоративних правил і вивічених, чітко прописаних процесів, *по-друге*, перспективи впровадження таких процесно-орієнтованих методологій, як вдосконалення, безперервне поліпшення і загальне управління якістю (TQM).

Вміння оперативно і ефективно реагувати на ситуаційні зміни у зовнішньому і внутрішньому середовищах переважно є прерогативою адміністративно-управлінського персоналу, але особливості сервісної діяльності санаторно-курортних та оздоровчих підприємств потребують

наявності подібних якостей у будь-якого – як контактного, так і неконтактного – персоналу, оскільки відповідно до загального визначення управління фактично весь персонал санаторно-курортного та оздоровчого підприємства (суб'єкт управління) у процесі надання санаторно-курортної послуги вступає із відпочивальником (об'єктом) у певну взаємодію для досягнення цілей (максимальне задоволення відпочивальника), які стоять перед системою (підприємством).

Процесно-орієнтоване управління у санаторно-курортних та оздоровчих підприємствах передбачає широке делегування повноважень і відповідальності контактному персоналу, що забезпечує зменшення кількості рівнів прийняття рішень і поєднання принципу цільового управління з груповою організацією праці, а також підвищену увагу до питань забезпечення якості послуг. Цей метод дозволяє оперативно змінювати і доопрацьовувати технології, модернізувати інформаційно-аналітичну систему забезпечення сервісного управління.

Управління сервісною діяльністю у контексті ситуаційного підходу може бути визначено рівнем реагування на ситуаційні зміни. На *рис. 2* вони представлені як стохастичні фактори впливу на рівень задоволеності відпочивальника (без урахування таких індивідуальних психологічних властивостей, як, наприклад, песимізм, високий рівень скептицизму, завищена вимогливість до оточення тощо) і ринкові фактори впливу на якість сервісу.

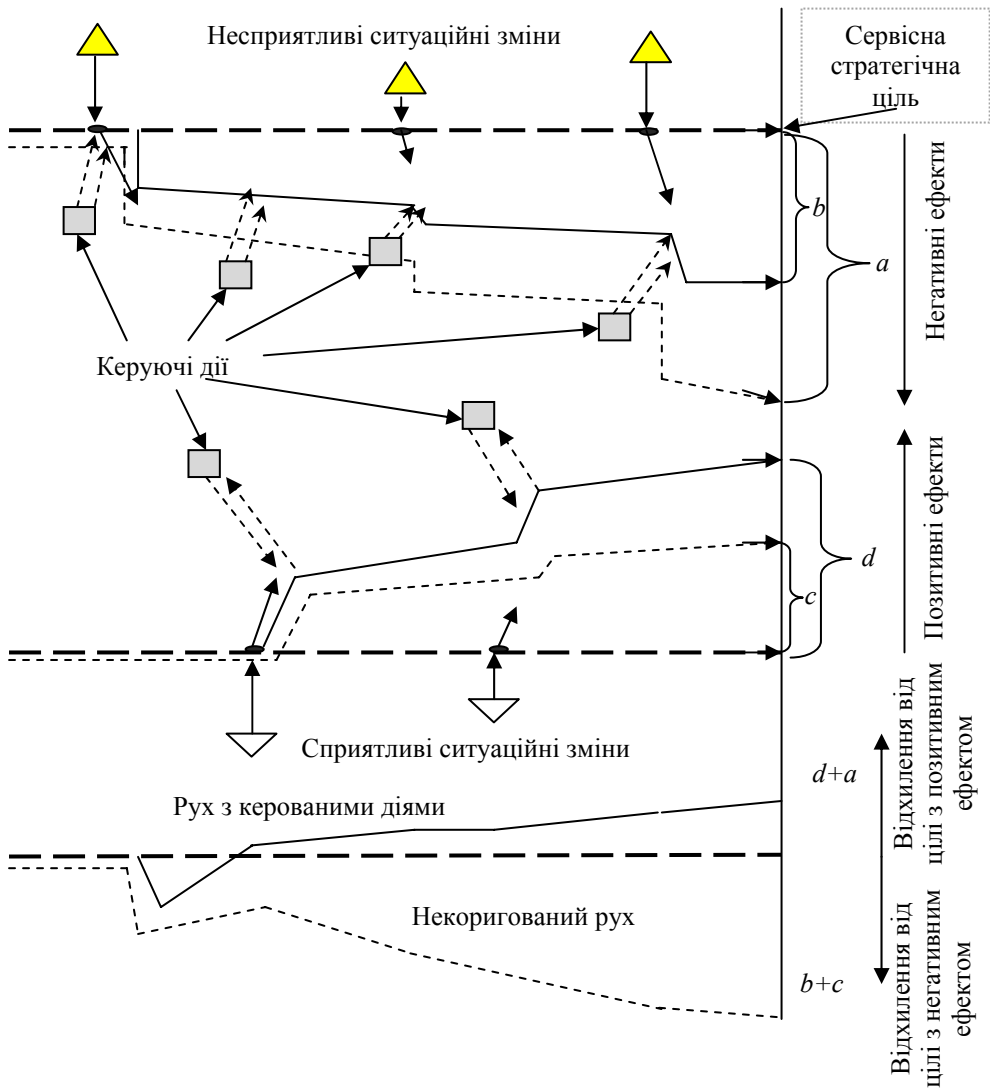
У спрощеному вигляді надано очікувані траєкторії руху до визначеної сервісної стратегічної цілі за умов різних альтернатив, а саме: оптимальної реакції персоналу на ситуаційні зміни та за відсутності керуючих дій.

Під час розгляду сервісного управління з точки зору ситуаційного підходу слід враховувати такі чинники:

- несприятливих збурюючих факторів у санаторно-курортній та оздоровчій діяльності зазвичай більше, ніж ситуаційних змін, від яких можна очікувати позитивного ефекту;
- саме негативний ефект має для клієнтів санаторно-курортних та оздоровчих підприємств значну інерційну дію, для нейтралізації якої доводиться докладати постійних зусиль.

Ефективність сервісного управління полягає не тільки у ліквідації негативних наслідків, а й великою мірою залежить від упереджуючих дій, тобто вміння прогнозувати можливі альтернативні шляхи досягнення сервісних стратегічних цілей.

Оперативне та чітке реагування персоналу на ситуаційні зміни, навпаки, може дати дещо більший від очікуваного позитивний ефект (або значно зменшити негативний) завдяки розумінню відпочиваючими тих зусиль, які докладаються персоналом для забезпечення їх якісним сервісом.

Умовні позначення

- Планова траєкторія досягнення ціль
- Траєкторія руху до ціль без реагування на ситуаційні зміни
- Траєкторія руху до ціль з керуючим впливом

Відхилення від оптимального стратегічного розвитку під впливом:

- a – негативних ефектів за відсутності керуючих дій;
- b – негативних ефектів за наявності керуючих дій;
- c – позитивних ефектів за відсутності керуючих дій;
- d – позитивних ефектів за наявності керуючих дій.

Рис. 2. Сервісне управління в умовах ситуаційних змін *

*Розроблено і складено авторами.

Висновки. Конструктивною компонентою впровадження сервісної концепції в управління санаторно-курортними та оздоровчими підприємствами є її прикладна спроможність, що базується на інструментальній складовій методології. Запропоновано сукупність методик, що є інструментальною складовою концепції "сервісне управління", детальний огляд яких є науковим завданням для подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Чернышев Б.* Менеджмент в сервисной экономике: сущность и содержание / Б. Чернышев. — Режим доступа : http://vasilieva.narod.ru/ptpu/16_1_04.htm.
2. *Albrecht K.* America's Service. Homewood : Dow Jones-Irvin / K. Albrecht. — 1998. — P. 20.
3. *Christian Grönroos.* From Scientific Management to Service Management. — Режим доступа : http://www.iei.liu.se/fek/frist/722g60/gruppernas_artiklar_och_presentationer/1.163364/http.www.emeraldinsight.com.lt.itag.bibl.liu.se_Insight_ViewContentServletcontentTypeArticleFilename_published_emeraldfulltextarticle_pdf_0850050101.pdf.
4. *Шалфицкий И. И.* КУКС-технология сервисного управления компанией: что представляют собой карты управления качеством сервиса / И. И. Шалфицкий, Е. И. Рыжкова // Маркетинг услуг. — 2011. — № 2. — С. 110–120.
5. *Карловская Е. А.* Методология организации предоставления государственных услуг на основе субъектно-ориентированного подхода : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра экон. наук : 08.00.05 / Е. А. Карловская. — Хабаровск, 2012. — 47 с.
6. *Моргулець О. Б.* Діалектичний зв'язок сервісології та сервіс-менеджменту / О. Б. Моргулець // Економічний вісник Донбасу. — 2011. — № 3. — С. 188–192.
7. *Ветитнев А. М.* Сервисноориентированная концепция управления санаторно-курортными организациями в рыночных условиях : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра экон. наук : 08.00.05 / А. М. Ветитнев. — М., 2006. — 52 с.
8. *Mazaraki A.* Semantic modeling of service management of sanatorium resort and health enterprise / A. Mazaraki, N. Vedmid // The economic annals-Xxi journal. — 2013. — № 7–8.
9. *Артамонова М. В.* Формирование системы сервисного сопровождения санаторно-курортных услуг : дис. на соиск. учен. степени канд. экон. наук : 08.00.05 / М. В. Артамонова. — Новосибирск, 2005. — 157 с.
10. *Ермакова С. Э.* Формирование и развитие процессно-ориентированного управления в медицинских организациях : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра экон. наук / С. Э. Ермакова. — М., 2011. — С. 32.
11. *Введение в сервис.* — Режим доступа : <http://postmodern.narod.ru/book/book6.htm>.
12. *Сетиаван А.* Маркетинг 3.0: от продуктов к потребителям и далее – к человеческой душе (fb2) / А. Сетиаван, Ф. Котлер, Х. Картаджайя ; пер. А. Ю. Заякина. — М. : Эксмо, 2011. — 240 с.
13. *Князева Е. Н.* Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. — М. : КОМКНИГА, 2007. — 272 с.

Стаття надійшла до редакції 16.09.2013.

Mazaraki A., Vedmid N. Service concept of management of sanatorium resort and health enterprises.

Background. The offered research is devoted to the presentation of basic scientific and methodological notions of service concept of functioning and development of sanatorium resort and health enterprises.

Review of scientific sources. Analysis of scientific views shows that to date there is no single approach to determine the nature and content of the basic elements of the concept of service management of sanatorium resort and health enterprises.

The purpose of this paper is to describe the main scientific and methodological notions of functioning and development of sanatorium resort and health enterprises.

Results. In the article the scientific and methodological basis for service management concepts of sanatorium resort and health enterprises has been developed, the subject and object of management concepts have been determined and its main structural components, namely: the main goal, objectives, principles and methodological basis have been described.

The subject of service management is managers who directly form the service strategy of the enterprise and determine the policies and procedures of service of the company, contact staff that directly service holidaymakers, staff of other divisions that may be involved directly or indirectly in the provision of sanatorium, health and resort services. The object of management service is personalized service needs of vacationers of sanatorium resort and health enterprises.

The objective of service management is to meet the personalized service needs and interests of vacationers and personnel, the establishment of effective service activities, promotion of the highest possible economic and social benefits of sanatorium resort and health enterprises.

Following specific principles of service management have been determined: orientation to service the needs of vacationers by establishing long-term relationships based on bilateral transaction terms, the principle of prevailing focus on quality of service, the principle of feasibility basis of service satisfaction, which includes orientation to form a service-oriented segmentation, the principle of co-evolution service interaction, the principle of holism.

It has been offered to use principles and tools of system, process and situational approaches as a research methodology for concepts of management service of sanatorium resort and health enterprises.

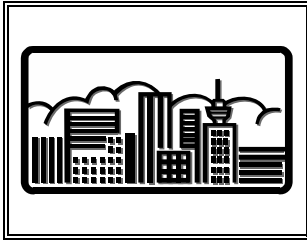
Conclusion. Structural component of implementing the service concept in the management of sanatorium resort and health enterprises is its applied value, based on an instrumental component of the methodology. A closer look of methods that are instrumental component of the concept of "service management", is a scientific objective of further research.

Keywords: sanatorium resort and health enterprises, service management concept, subject and object of management concept, service needs, service management principles.

REFERENCES

1. Chernyshev B. Menedzhment v servisnoj jekonomike: sushhnost' i sodержanie / B. Chernyshev. — Rezhim dostupu : http://vasilievaa.narod.ru/ptpu/16_1_04.htm.
2. Albrecht K. America's Service. Homewood : Dow Jones-Irvin / K. Albrecht. — 1998. — P. 20.
3. Christian Grönroos. From Scientific Management to Service Management. — Режим доступу : http://www.iei.liu.se/fek/frist/722g60/gruppenas_artiklar_och_presentationer/1.163364/http.www.emeraldinsight.com.lt.itag.bibl.liu.se_Insight_ViewContentServletcontentTypeArticleFilename_published_emeraldfulltextarticle_pdf_0850050101.pdf.

4. *Shalfickij I. I.* KUKS-tehnologija servisnogo upravljenja kompaniej: chto predstavljajut soboj karty upravljenja kachestvom servisa / I. I. Shalfickij, E. I. Ryzhkova // Marketing uslug. — 2011. — № 2. — S. 110–120.
5. *Karlovskaja E. A.* Metodologija organizacii predostavljenja gosudarstvennyh uslug na osnove subektno-orientirovannogo podhoda : avtoref. dis. na soisk. uchen. stepeni d-ra jekon. nauk : 08.00.05 / E. A. Karlovskaja. — Habarovsk, 2012. — 47 s.
6. *Morgulec' O. B.* Dialektychnyj zv'jazok servisologii' ta servis-menedzhmentu / O. B. Morgulec' // Ekonomichnyj visnyk Donbasu. — 2011. — № 3. — S. 188–192.
7. *Vetitnev A. M.* Servisnoorientirovannaja koncepcija upravljenja sanatorno-kurortnymi organizacijami v rynochnyh uslovijah : avtoref. dis. na soisk. uchen. stepeni d-ra jekon. nauk : 08.00.05 / A. M. Vetitnev. — M., 2006. — 52 s.
8. *Mazaraki A.* Semantic modeling of service management of sanatorium resort and health enterprise / A. Mazaraki, N. Vedmid // The economic annals-Xxi journal. — 2013. — № 7–8.
9. *Artamonova M. V.* Formirovanie sistemy servisnogo soprovozhdenija sanatorno-kurortnyh uslug : dis. na soisk. uchen. stepeni kand. jekon. nauk : 08.00.05 / M. V. Artamonova. — Novosibirsk, 2005. — 157 s.
10. *Ermakova S. Je.* Formirovanie i razvitie processno-orientirovannogo upravljenja v medicinskih organizacijah : avtoref. dis. na soisk. uchen. stepeni d-ra jekon. nauk / S. Je. Ermakova. — M., 2011. — S. 32.
11. *Vvedenie v servis.* — Rezhim dostupu : <http://postmodern.narod.ru/book/book6.htm>.
12. *Setiavan A.* Marketing 3.0: ot produktov k potrebiteljam i dalee – k chelovecheskoj dushe (fb2) / A. Setiavan, F. Kotler, H. Kartadzhajja ; per. A. Ju. Zajakina. — M. : Jeksmo, 2011. — 240 s.
13. *Knjazeva E. N.* Sinergetika: nelinejnost' vremeni i landshafty kojevoljucii / E. N. Knjazeva, S. P. Kurdjumov. — M. : KOMKNIGA, 2007. — 272 s.

УДК 338.48

БОЙКО Маргарита, д. е. н., доцент, професор кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу КНТЕУ

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕСТИНАЦІЙ

Викладено теоретичні передумови та обґрунтовано доцільність вирішення проблем розвитку сфери туризму на регіональному рівні. Доведено наукову позицію, що ідентифікація туристської дестинації як локальної просторово збалансованої, поліструктурної соціально-економічної та природної системи є ефективною для вивчення регіональної організації туристичної діяльності. Запропоновано методичний підхід до оцінки просторової диференціації туристичного потенціалу регіонів. Визначено необхідність розроблення нових видів туристичних продуктів з метою активізації залучення туристичних ресурсів дестинацій у туристичний оборот.

Ключові слова: туризм, туристичний потенціал, туристичні ресурси, дестинація, просторова диференціація, глобалізація, глокалізація, туристи, туристичні послуги.

Бойко М. Дифференциация туристического потенциала дестинаций. Изложены теоретические предпосылки и обоснована целесообразность решения проблем развития сферы туризма на региональном уровне. Доказана научная позиция, что идентификация туристской дестинации как локальной пространственно сбалансированной, полиструктурной социально-экономической и природной системы является эффективной для изучения региональной организации туристической деятельности. Предложен методический подход к оценке пространственной дифференциации туристического потенциала регионов. Определена необходимость разработки новых видов туристических продуктов с целью активизации привлечения туристических ресурсов дестинаций в туристический оборот.

Ключевые слова: туризм, туристический потенциал, туристические ресурсы, дестинация, пространственная дифференциация, глобализация, глокализация, туристы, туристические услуги.

Постановка проблеми. Значний туристичний потенціал України, а саме концентрація природних та рекреаційних ресурсів, об'єктів світової культурної та історичної спадщини є основою генерування масштабних в'їзних та внутрішніх туристських потоків [1; 2]. Проте через нерівномірність концентрації туристичних ресурсів, відмінності регіонального розвитку туристичної інфраструктури позитивний вплив туристичної діяльності на стан національної економіки є недостатнім.

Визначаючи напрями ефективного використання туристичного потенціалу, слід брати до уваги те, що, незважаючи на активний процес глобалізації туристичного ринку, домінантною тенденцією розвитку туризму є збереження регіональної ідентичності дестинацій. Це обумовлено тим, що успішний розвиток туризму залежить від взаємодії глобального і локального аспектів, їх взаємодоповнення та переорієнтації глобальних елементів туристської привабливості на локальний контекст. Йдеться про те, що глобалізація орієнтована на весь економічний простір взаємодії країн у боротьбі за туристів, тому вона реалізується у різношвидкісній динаміці різних засобів регіоналізації туристичного ринку, адекватно відображаючи поєднання локальних особливостей розвитку туризму і глобальних тенденцій.

Таким чином, у сучасних умовах виникає об'єктивна необхідність перенесення центру економічної відповідальності щодо вирішення проблем розвитку сфери туризму на регіональний рівень, тобто рівень, на якому розв'язання цієї проблеми наповнюється реальним змістом і прив'язано до умов тієї або іншої території з урахуванням наявних туристичних та рекреаційних ресурсів, реально існуючих соціально-економічних можливостей. З цієї позиції дослідження просторових тенденцій формування та використання туристичного потенціалу дестинацій є актуальним науковим завданням, оскільки його вирішення пов'язано з конкретними управлінськими заходами щодо цілеспрямованого формування пропозиції на різні види туристичних продуктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому полі дослідження особливостей розвитку регіональних туристичних ринків найбільш ґрунтовно відображено у працях вітчизняних туризмознавців: А. Мазаракі, В. Бабарицької, О. Бейдика, В. Євдокименка, О. Любіцевої, С. Мельниченко, Т. Ткаченко, Ю. Швець, Л. Черчик та ін. [3–11]. Проте серед теоретичних, методологічних і методичних проблем, що розглядаються у науковій фаховій літературі, дослідження просторової диференціації туристичного потенціалу дестинацій як основи розвитку економічної (туристичної) спеціалізації регіонів залишилося поза науковими інтересами дослідників.

Виходячи з наведеного, **метою** статті є репрезентація методики просторової диференціації туристичного потенціалу, яка дозволить досліджувати та оцінювати ресурсні, споживчі й інфраструктурні показники туристичного потенціалу для активізації туристичної діяльності у межах окремих дестинацій.

Результати дослідження. Теоретичний аналіз особливостей просторової диференціації дестинацій дозволяє зазначити, що в економічній літературі цей процес розглядається у контексті локалізації потенціалу певного регіону. Зокрема для відображення нерозривності процесів глобалізації і локалізації, інтеграції та фрагментації використовують поняття "глокалізація" (*glocalization = global + localization*) [12; 13]. Цей термін запропонував автор теорії глокалізації

Р. Робертсон для того, щоб підкреслити двоаспектність глобалізації, співвідносність і взаємопроникнення глобального і локального. Науковець дійшов висновку, що локалізація глобальності покликана відобразити тенденцію здійснення глобального через локальне [14, с. 129]. Подібно трактує сутність глокалізації Дж. Найсбітт, зазначаючи, що чим вищий рівень глобалізації економіки, тим більш потужними є її регіональні суб'єкти [15]. У науковому полі доведено, що як полюси зростання можна розглядати конкретні території, які в економіці регіону або країни виконують функцію джерела інновацій та прогресу [16, с. 179].

Виходячи із наведених позицій, зазначимо, що ідентифікація туристської дестинації як локальної просторово збалансованої, поліструктурної соціально-економічної та природної системи є ефективною для вивчення регіональної організації туристичної діяльності. Також туристичний потенціал як сукупність матеріальних та нематеріальних ресурсів, що формують інтерес до певної території, є основою для здійснення туристичної діяльності та формування туристичної пропозиції. Тому дослідження просторової диференціації туристичного потенціалу повинно бути сконцентровано на визначенні та оцінці ресурсного, споживчого й інфраструктурного чинників розвитку дестинацій, які формують її мультиресурсний потенціал. Дослідження наведених факторів дозволяє здійснити синтез найважливіших якісних характеристик туристичного потенціалу на основі кількісних ознак. Це дозволить уникнути фрагментарної оцінки туристичного потенціалу та у подальшому забезпечити об'єднання всіх видів туристських ресурсів для розроблення економічно обґрунтованих управлінських рішень щодо максимізації тривалості сезону, розширення пропозиції на різні види туристичних продуктів.

Таким чином, оцінка просторової диференціації туристичного потенціалу має вагомє практичне значення для визначення можливостей розвитку туризму на рівні окремих туристичних регіонів (дестинацій), оскільки при прагненні розвивати туризм на всіх територіях виникає проблема пошуку їх ресурсних переваг. З метою забезпечення об'єктивності кінцевого результату пропонується оцінку потенціалу туризму здійснювати через кількісну оцінку показників, які формують інтегральний показник туристичного потенціалу дестинації, за формулою:

$$I_i = \sum_{j=1}^3 \frac{w_j}{Q} v_j, \quad (1)$$

де I_i – інтегральний показник туристичного потенціалу дестинації;

w_j – величина ресурсного, споживчого й інфраструктурного показників туристичного потенціалу i -ої дестинації;

V_j – вагове значення показника (визначається як відношення значення показника до його максимального значення у групі досліджуваних показників);

Q – величина досліджуваного показника туристичного потенціалу по Україні.

Інтегральну оцінку ресурсного показника ($I_{ресур.}$) доцільно отримати підсумовуванням показників насиченості природно-рекреаційними, культурно-історичними ресурсами й атрактивності туристичних ресурсів.

Споживчий показник ($I_{спожив.}$) визначається інтенсивністю туристських потоків (показники кількості обслугованих туристів у готелях та інших місцях тимчасового проживання/ санаторно-курортних та оздоровчих закладах).

Оцінювання інфраструктурного показника ($I_{інфр.}$) здійснюється на підставі розрахунків показників функціонування підприємств готельного і санаторно-курортного господарств, туристичних підприємств, закладів ресторанного господарства, торгівлі та закладів, які представлені у статистичних спостереженнях щодо розвитку туризму.

Виходячи з методологічної єдності показників, які формують інтегральне значення показників туристичного потенціалу, є можливість однозначно оцінити просторову диференціацію дестинацій у межах туристичних регіонів. Відповідно до наведених рекомендацій визначено інтегральні значення показників туристичного потенціалу за регіонами (табл. 1).

Таблиця 1

Просторова диференціація дестинацій України

Дестинація	Фактори формування туристичного потенціалу			Інтегральне значення показників туристичного потенціалу
	$I_{ресур.}$	$I_{спожив.}$	$I_{інфр.}$	
Південна	1.12	2.3	2.2	5.62
Центральна	1.49	1.1	1.8	4.39
Карпатська	0.5	0.17	2.3	2.97
Донецька	0.06	0.4	1.6	2.06
Придніпровська	0.01	0.15	0.036	0.346
Східна	0.06	0.003	0.014	0.077
Поліська	0.02	0.003	0.014	0.037
Подільська	0.03	0.05	0.04	0.012

Ранжирування інтегрального значення показників туристичного потенціалу за дестинаціями дозволяє не тільки виконати просторову диференціацію туристичного потенціалу за регіонами України, але й

виявити суттєві варіації значень досліджуваного показника (від 0.012 до 5.62). Це свідчить про наявність дестинацій з високим і низьким рівнями туристичного потенціалу. Також доцільно зазначити про невикористаний потенціал Карпатського регіону, який має атрактивні туристичні та рекреаційні ресурси, розвинену туристичну інфраструктуру. Крім того, доволі низьке інтегральне значення показників туристичного потенціалу Донецького, Придніпровського і Східного регіонів дозволяє розглядати ці території для нетривалого (сезонного) розвитку окремих видів туризму.

З метою оцінки просторової диференціації дестинацій доцільно визначити позиції регіонів за показниками, які найбільше впливають на розвиток та тенденції щодо формування їх туристичного потенціалу (рис. 1).

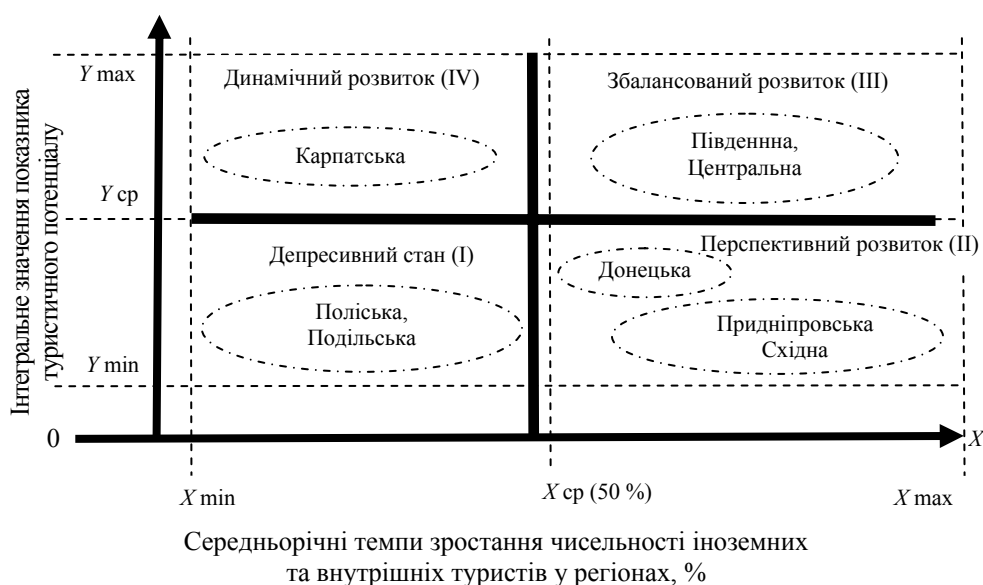

Рис. 1. Позиціонування дестинацій

Розташування кожного i -го регіону (R_i) у квадрантах матриці здійснено таким чином [17]:

$$\begin{aligned}
 R_i \in I, \text{if } & \begin{cases} X_{\min} \leq X_i \leq X_{\text{cp}}; \\ Y_{\max} \leq Y_i \leq Y_{\text{cp}}; \end{cases} & R_i \in II, \text{if } & \begin{cases} X_{\text{cp}} < X_i \leq X_{\max}; \\ Y_{\min} \leq Y_i \leq Y_{\text{cp}}; \end{cases} \\
 R_i \in III, \text{if } & \begin{cases} X_{\text{cp}} < X_i \leq X_{\max}; \\ Y_{\text{cp}} < Y_i \leq Y_{\max}; \end{cases} & R_i \in IV, \text{if } & \begin{cases} X_{\min} \leq X_i \leq X_{\text{cp}}; \\ Y_{\text{cp}} \leq Y_i \leq Y_{\max}; \end{cases}
 \end{aligned} \tag{2}$$

Узагальнюючи результати оцінювання просторової диференціації туристичного потенціалу за дестинаціями України, зазначимо, що для оцінки ступеня нерівномірності їх реалізації доцільно застосувати коефіцієнт нерівномірності туристичного потенціалу. Для розрахунку прийнято такі допущення:

$$K_{\text{нерівн.}} = \begin{cases} \frac{X_{\max} - X_{\text{cp}}}{X_{\max} - X_{\min}}, & \text{якщо } X_{\max} - X_{\text{cp}} \geq X_{\text{cp}} - X_{\min}; \\ \frac{X_{\text{cp}} - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}}, & \text{якщо } X_{\max} - X_{\text{cp}} \leq X_{\text{cp}} - X_{\min}; \\ 0, & \text{якщо } X_{\max} = X_{\min}. \end{cases} \quad (3)$$

де $X_{\text{cp}} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i}{n}$ – середнє арифметичне значення показника туристич-

ного потенціалу;

n – кількість значень показника;

X_{\max} – максимальне значення показника;

X_{\min} – мінімальне значення показника.

При цьому граничні значення коефіцієнта матимуть місце за таких умов:

$$K_{\text{нерівн.}} = \begin{cases} 0, & \text{якщо } X_1 = X_2 = \dots = X_n; \\ 1, & \text{якщо } n \rightarrow \infty, X_1 = X_2 = \dots = X_{n-1} = X_{\min} \rightarrow X_{\text{cp}}, X_n = X_{\max}; \\ -1, & \text{якщо } n \rightarrow \infty, X_1 = X_2 = \dots = X_{n-1} = X_{\max} \rightarrow X_{\text{cp}}, X_n = X_{\min}. \end{cases} \quad (4)$$

Враховуючи прийняті допущення та дані *табл. 1*, оцінимо нерівномірність використання туристичного потенціалу та реалізованих турпродуктів (K_n) за дестинаціями (*табл. 2, рис. 2*).

Визначення коефіцієнтів нерівномірності, які показують співвідношення: по-перше, між обсягами реалізованих туристичних послуг у конкретній дестинації та в цілому по Україні; по-друге, між максимальним та мінімальним значеннями обсягу реалізованих туристичних послуг та індексом туристичного потенціалу дозволяють констатувати регіональну нерівномірність розвитку туризму, що є характерним для нестабільних соціально-економічних систем. Водночас, досліджуючи ці коефіцієнти, можна визначити регіони, туристичний потенціал яких розвивається на основі суттєвого покращання інфраструктурного потенціалу (Донецький регіон).

Таблиця 2

Індикатори просторової диференціації туристичного потенціалу за DESTИНАЦІЯМИ УКРАЇНИ (2012 р.)

Дестинація	Обсяг наданих туристичних послуг, тис. грн*	Коефіцієнт нерівномірності реалізованих турпродуктів (Кп)	Коефіцієнт нерівномірності туристичного потенціалу (К нерівн)
Центральна	1536036	0.35	0.43
Донецька	195591	0.05	0.02
Придніпровська	120160	0.03	0.28
Південна	908971	0.21	0.65
Східна	280487	0.06	0.33
Поліська	65107	0.015	0.34
Подільська	109116	0.025	0.32
Карпатська	1122088	0.26	0.20

* Розраховано за Статистичним збірником "Туризм в Україні", п. 2.9. "Основні фінансово-економічні показники діяльності туристичних організацій" [18].

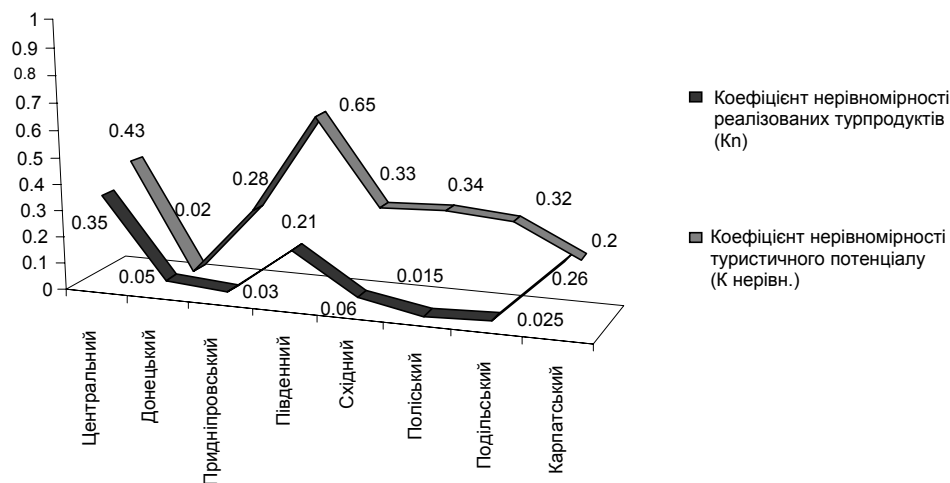

Рис. 2. Взаємозв'язок коефіцієнтів нерівномірності реалізованих туристичними підприємствами турпродуктів та туристичного потенціалу за дестинаціями України

Резюмуючи результати дослідження, зазначимо, що різна забезпеченість природно-ресурсним і соціально-економічним потенціалом призвели до асиметрії у розвитку туристичного потенціалу дестинацій. Проблеми регіональних диспропорцій характерні для всіх економічних систем з високим рівнем неоднорідності економічного простору. Це обумовлює появу гострих протиріч просторової і структурної організації економічних систем регіонів [19, с. 26]. Виходячи з того, що асиметричність розвитку і відповідно просторова диференціація туристичного потенціалу дестинацій є невід'ємними рисами функціонування

соціально-економічних систем регіонів, важливо визначати ключові точки зростання, які дозволять на певному етапі, використовуючи наявний туристичний потенціал дестинацій, активізувати розвиток нових видів туризму.

Таким чином, один з головних висновків, який можна зробити за результатами розрахунків коефіцієнтів нерівномірності, полягає у тому, що, незважаючи на регіональну нерівномірність розвитку туризму, регіони України мають можливості для розвитку як внутрішньо-, так і експортоорієнтованої моделей туризму. Зокрема відзначимо, що доцільність більш активного розвитку експортоорієнтованої моделі обумовлено прагматичними причинами, оскільки зміщення головного акценту формування туристичної привабливості на рівень геополітичного суперництва змушує орієнтуватися на зовнішнє середовище, тобто на іноземних туристів, які споживатимуть туристичний продукт на українській території, тому національному продукту доводиться конкурувати на глобальному туристичному ринку. Крім того, за прогнозними розрахунками UNWTO [1]:

- збережеться подальше збільшення кількості міжнародних туристських прибутків до 1.56 млрд до 2020 р., що відповідає середнім щорічним темпам зростання на рівні 4.1 %;

- світові доходи від туризму до 2020 р. зростуть до 2 трлн дол. США.

Подібні позитивні тенденції у розвитку туризму характерні для України, зважаючи на те, що за три останні роки (2010–2012 рр.) щорічна кількість туристів, що в'їжджають в Україну, збільшилася на понад 1.1 млн і становила 24.6 млн осіб на рік [20]. Тому важливим аспектом в оцінюванні просторової диференціації туристичного потенціалу є визначення привабливості дестинацій з позиції їх атрактивності для різних рівнів туристичного ринку (світового, національного та регіонального). Це дозволить посилити територіальну спеціалізацію дестинації через розвиток нових видів туризму, привабливість яких доцільно оцінювати на основі динаміки зростання (або зниження) кількості відвідувань дестинації туристами (табл. 3) [21].

Таблиця 3

Визначення туристської привабливості для різних рівнів ринків

Туристська привабливість	Світовий	Національний	Регіональний
Окремого виду туризму	$CT_{пр} = P_m \cdot K_{від}$	$HT_{пр} = P_n \cdot K_{від}$	$PT_{пр} = P_v \cdot K_{від}$
Дестинації	$CT_{пр} = \sum_{i=1}^n CT_{пр}$	$HT_{пр} = \sum_{i=1}^n HT_{пр}$	$PT_{пр} = \sum_{i=1}^n PT_{пр}$

де $CT_{пр}$ – туристська привабливість i -го виду туризму для світового ринку;

P_m – рівень світового туристичного інтересу i -го виду туризму;

- HT_{ip} – туристська привабливість i -го виду туризму для національного ринку;
 P_n – рівень національного туристського інтересу i -го виду туризму;
 PT_{ip} – туристська привабливість i -го виду туризму для регіонального ринку;
 P_v – рівень внутрішнього туристського інтересу i -го виду туризму;
 $K_{від}$ – коефіцієнт віддаленості від потенційного ринку;
 i – вид туризму для відповідного рівня ринку.

Таким чином, з позиції розвитку туризму оцінка просторової диференціації туристичного потенціалу дозволить здійснювати спеціалізацію окремих дестинацій залежно від критерію їх привабливості. Просторова диференціація туристичного потенціалу дестинації повинна спиратися на принципи об'єктивності, комплексності та порівнюваності ресурсів. Це дозволить розробляти обґрунтовані заходи щодо використання туристичного потенціалу дестинацій.

Незважаючи на відмінність у розвитку туристичного потенціалу, яка виражається у просторовій диференціації, можливості для активізації розвитку туристичної діяльності мають усі дестинації України. Реальні передумови розвитку туризму не тільки визначаються величиною інтегрального значення показників туристичного потенціалу, але і залежать від використання ступеня залученості їх наявних ресурсів у туристичну діяльність.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження просторової диференціації туристичного потенціалу за регіонами України, можна дійти висновку щодо необхідності розроблення нових видів туристичних продуктів, які відображають економічні, соціальні, ресурсні, інфраструктурні, природно-географічні та культурно-історичні компоненти привабливості дестинацій для активного залучення ресурсів у туристичний оборот. Саме з цих позицій використання методики просторової диференціації туристичного потенціалу за регіонами України сприятиме створенню передумов для: відтворення туристичного потенціалу регіонів завдяки їх територіальній спеціалізації через розвиток нових видів туризму; використання сучасного інструментарію для аналізу регіонального бізнес-клімату як вагомої передумови розвитку туристичних підприємств; визначення ключових індикаторів, які дозволяють здійснювати статистичне спостереження за рейтингом туристичної привабливості на регіональному рівні з метою розроблення регіональних стратегій розвитку туризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. UNWTO. World Trade Report 2011. Trade in a Globalizing World [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report08_e.pdf.

2. World Tourism Organization (WTO) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.unwto.org .
3. *Ткаченко Т. І.* Сталій розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу : монографія / Т. І. Ткаченко. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. — 537 с.
4. *Бабарицька В.* Розвиток міжнародного туризму в умовах глобалізації суспільно-економічних процесів / В. Бабарицька // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. — Т. 1. — Луцьк, 2004. — С. 347–351.
5. *Бейдик О. О.* Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України : дис. ... д-ра геогр. наук : 11.00.02 / О. О. Бейдик. — К., 2004. — 424 с.
6. *Бейдик О. О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування / О. О. Бейдик. — К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2005. — 395 с.
7. *Євдокименко В. К.* Регіональна політика розвитку туризму (Методологія формування. Механізм реалізації) / В. К. Євдокименко. — Чернівці : Прут, 1996. — 288 с.
8. *Любіцева О. О.* Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О. О. Любіцева. — К. : Альтерпрес, 2003. — 436 с.
9. *Мельниченко С. В.* Інформаційні технології в туризмі: теорія, методологія, практика : монографія / С. В. Мельниченко. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. — 493 с.
10. *Швец Ю.* Методологические проблемы исследования и регионального управления конкурентоспособностью туристических услуг / Ю. И. Швец ; под. ред. Я. Б. Олийныка. — К. : ВГЛ Обрії, 2005. — 240 с.
11. *Черчик Л. М.* Оцінка рівня привабливості розвитку рекреаційного природокористування для регіонів України / Л. М. Черчик. — Луцьк : ЛДТУ, 2006. — 120 с.
12. *Feldman V. P.* Innovation in Cities and Regions: Science based Diversity, Specialization and Localized Competition / V. P. Feldman, D. B. Audretsch // *European Economic Review*. — 1999. — № 43. — P. 409–429.
13. *Crouch G.* Destination competitiveness: Insights into attribute importance / G. Crouch // *International conference of trends, impacts and policies of tourism development*. Crete, 15–18 June, 2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tourism-conference.eap.gr/pdf/%20files/Crouch,%20G.pdf>.
14. *Robertson R.* Globalization Theory 2000+: Major Problematics // *Handbook of Social Theory*. Ed. by G. Ritzer and B. Smart. London, 2001. — 345 p.
15. *Найсбитт Дж.* Глобальный парадокс: чем крупнее мировая экономика, тем мощнее ее самые мелкие участники / Дж. Найсбитт // *Экономика*. — 1997. — № 1. — С. 3–14. — (Серия 2).
16. *Павліха Н. В.* Принципи та механізми просторового облаштування мережі центрів активізації господарської діяльності регіону / Н. В. Павліха // *Механізми регулювання економіки*. — 2005. — № 2. — С. 179.
17. *Валиев М. Ш.* Анализ и оценка инфраструктурного развития внутреннего регионального туризма [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/317/image/317-165.pdf>.
18. *Туризм в Україні* : стат. зб. — Держ. комітет статистики України. — К., 2011. — 221 с.

19. *Фащевський М. І.* Асиметрія регіонального розвитку та механізми її зменшення / М. І. Фащевський : зб. матеріалів міжнар. круглого столу ["Становлення регіонів в Україні та ефект управління регіональною політикою"]. — К. : КНЕУ, 2012. — С. 26.
20. *Державне агентство з туризму та курортів України* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.tourism.gov.ua/ua/news/26459>.
21. *Захаренко Г. Н.* Современные подходы к оценке туристского потенциала / Г. Н. Захаренко // Вестник Национальной академии туризма. — 2011. — № 3. — С. 22–26.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2013.

Boiko M. Spatial differentiation of tourist potential of destinations.

Background. The article presents the results of analytical and factual research which determined that tourism development depends on the interaction between global and local aspects, their complementarity and reorientation of global elements into the local context.

The aim of the paper is the representation of method of spatial differentiation of tourism potential, which will enable to examine and assess the resource, consumer and infrastructure indicators of the tourism potential to enhance tourism within individual destinations.

Results. It has been assumed that the study of spatial differentiation of tourism potential should be focused on identifying and evaluating resources, consumer and infrastructure factors of destination development. It has been proved that the assessment of the spatial differentiation of the tourism potential has deep practical importance to identify opportunities for tourism development at the level of individual regions.

Evaluation of the integral value of potential of tourism destinations in the region showed high and low tourist potential destinations, and testified the untapped potential of the Carpathian region, which has attractive tourism and recreational resources, developed tourist infrastructure. It has been determined that to estimate the spatial differentiation of the tourist potential one should determine the coefficient of its unequal use.

Determining factors of inequality, which show the ratio between the maximum and minimum values of tourist products sold by tourism enterprises and tourism potential index enabled to prove that regional uneven development of tourism is due to socio-economic instability of destinations.

Conclusion. The results of testing methodologies for evaluating the spatial differentiation of the tourist potential showed that despite the uneven development of regional tourism regions of Ukraine have opportunities for both domestic and export models of tourism. Feasibility of forming an export-oriented model of tourism has been substantiated. This is because the tourist attraction depends on geopolitical rivalry and makes focus on foreign tourists that will consume tourist product on Ukrainian territory. The need for the development of new tourism products for more active involvement of tourism destinations resources in tourism turnover has been specified.

Keywords: tourism, tourism potential, tourism resources, destination, spatial differentiation, globalization, glocalization, tourists, tourist services.

REFERENCES

1. *UNWTO.* World Trade Report 2011. Trade in a Globalizing World [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report08_e.pdf.
2. *World Tourism Organization (WTO)* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : www.unwto.org.

3. *Tkachenko T. I.* Stalyj rozvytok turyzmu: teorija, metodologija, realii' biznesu : monografija / T. I. Tkachenko. — K. : Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t, 2006. — 537 s.
4. *Babaryc'ka V.* Rozvytok mizhnarodnogo turyzmu v umovah globalizacii' suspil'no-ekonomichnyh procesiv / V. Babaryc'ka // *Ukrai'na ta global'ni procesy: geografichnyj vymir.* — T. 1. — Luc'k, 2004. — S. 347–351.
5. *Bejdyk O. O.* Metodologija ta metodyka analizu rekreacijno-turysts'kyh resursiv Ukrai'ny : dys. ... d-ra geogr. nauk : 11.00.02 / O. O. Bejdyk. — K., 2004. — 424 s.
6. *Bejdyk O. O.* Rekreacijno-turysts'ki resursy Ukrai'ny: metodologija ta metodyka analizu, terminologija, rajonuvannja / O. O. Bejdyk. — K. : Kyi'v. nac. un-t im. Tarasa Shevchenka, 2005. — 395 s.
7. *Jevdokymenko V. K.* Regional'na polityka rozvytku turyzmu (Metodologija formuvannja. Mehanizm realizacii') / V. K. Jevdokymenko. — Chernivci : Prut, 1996. — 288 s.
8. *Ljubiceva O. O.* Rynok turystychnyh poslug (geoprostorovi aspekty) / O. O. Ljubiceva. — K. : Al'terpres, 2003. — 436 s.
9. *Mel'nychenko S. V.* Informacijni tehnologii' v turyzmi: teorija, metodologija, praktyka : monografija / S. V. Mel'nychenko. — K. : Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t, 2007. — 493 s.
10. *Shvec' Ju.* Metodologicheskie problemy issledovanija i regional'nogo upravlenija konkurentosposobnost'ju turisticheskikh uslug / Ju. I. Shvec ; pod. red. Ja. B. Olijnyka. — K. : VGL Obrii, 2005. — 240 s.
11. *Cherchyk L. M.* Ocinka rivnja pryvablyvosti rozvytku rekreacijnogo pryrodokorystuvannja dlja regioniv Ukrai'ny / L. M. Cherchyk. — Luc'k : LDTU, 2006. — 120 s.
12. *Feldman V. P.* Innovation in Cities and Regions: Science based Diversity, Specialization and Localized Competition / V. P. Feldman, D. B. Audretsch // *European Economic Review.* — 1999. — № 43. — R. 409–429.
13. *Crouch G.* Destination competitiveness: Insights into attribute importance / G. Crouch // *International conference of trends, impacts and policies of tourism development. Crete, 15–18 June, 2006* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://tourism-conference.eap.gr/pdf%20files/Crouch,%20G.pdf>.
14. *Robertson R.* Globalization Theory 2000+: Major Problematics // *Handbook of Social Theory.* Ed. by G. Ritzer and B. Smart. London, 2001. — 345 p.
15. *Najsbit Dzh.* Global'nyj paradoks: chem krupnee mirovaja jekonomika, tem moshhnee ee samye melkie uchastniki / Dzh. Najsbit // *Jekonomika.* — 1997. — № 1. — S. 3–14. — (Serija 2).
16. *Pavliha N. V.* Pryncypy ta mehanizmy prostorovogo oblashtuvannja merezhi centriv aktyvizacii' gospodars'koi' dijal'nosti regionu / N. V. Pavliha // *Mehanizmy reguljuvannja ekonomiky.* — 2005. — № 2. — C. 179.
17. *Valiev M. Sh.* Analiz i ocnka infrastruktornogo razvitija vnutrennego regional'nogo turizma [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupu : <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/317/image/317-165.pdf>.
18. *Turyzm v Ukrai'ni* : stat. zb. — Derzh. komitet statystyky Ukrai'ny. — K., 2011. — 221s.
19. *Fashhevs'kyj M. I.* Asymetrija regional'nogo rozvytku ta mehanizmy i'i' zmeshennja / M. I. Fashhevs'kyj : zb. materialiv mizhnar. kruglogo stolu ["Stanovlennja regioniv v Ukrai'ni ta efekt upravlinnja regional'noju politykoju"]. — K. : KNEU, 2012. — S. 26.
20. *Derzhavne agentstvo z turyzmu ta kurortiv Ukrai'ny* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.tourism.gov.ua/ua/news/26459>.
21. *Zaharenko G. N.* Sovremennye podhody k ocenke turist'skogo potenciala / G. N. Zaharenko // *Vestnik Nacional'noj akademii turizma.* — 2011. — № 3. — S. 22–26.

УДК 332.1:330.322

САВЛУК Ольга, аспірант Луцького національного технічного
університету

ОЦІНКА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Надано оцінку інвестиційної привабливості регіонів України за власною методикою, яка базується на розрахунку інтегрального індексу, визначено рейтинги регіонів за рівнем інвестиційної привабливості, проведено аналіз основних тенденцій розвитку регіонів, досліджено динаміку зміни показників.

Ключові слова: інвестиційна привабливість регіону, методика оцінки інвестиційної привабливості регіону, інтегральний метод розрахунків, показники оцінки інвестиційної привабливості регіону, рейтинг регіону за рівнем інвестиційної привабливості.

Савлук О. Оценка инвестиционной привлекательности регионов Украины. Дана оценка инвестиционной привлекательности регионов Украины согласно собственной методике, которая базируется на расчете интегрального индекса, определены рейтинги регионов по уровню инвестиционной привлекательности, проанализированы основные тенденции развития регионов, исследована динамика изменения показателей.

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность региона, методика оценки инвестиционной привлекательности региона, интегральный метод расчета, показатели оценки инвестиционной привлекательности региона, рейтинг региона по уровню инвестиционной привлекательности.

Постановка проблеми. В умовах становлення і розвитку української економіки важливе значення має залучення інвестицій до України, перехід до більш якісного управління інвестиційною діяльністю, побудова ефективної регіональної політики, спрямованої на забезпечення високого рівня інвестиційної привабливості територій.

Для України роль інвестицій постійно зростає, оскільки вони є основою стабільного економічного розвитку, що дозволяє скоротити розрив в основних макроекономічних показниках між нашою державою та розвиненими країнами світу, створити передумови для гідної співпраці з іноземними країнами. Якість життя населення та інші найважливіші характеристики розвитку сучасного суспільства теж залежать від темпів економічного зростання країни, тобто від інвестицій.

У зв'язку з необхідністю залучення фінансових ресурсів та їх обмеженістю актуальною на сьогодні постає проблема оцінки і підвищення інвестиційної привабливості регіонів як характеристики, що дає змогу інвестору сформулювати уявлення про стан об'єкта вкладання коштів, забезпечує надійність майбутніх інвестицій та впевненість в отриманні очікуваних результатів від їх використання.

Інвестиційна привабливість регіону – складна економічна категорія, на основі якої формується характеристика спроможності регіону залучати капітал. Для кількісного вираження результатів проведеного дослідження виникає потреба здійснення розрахунків та визначення рівня привабливості регіону для інвестора. І хоча у цій сфері існує чимало напрацювань, на сьогодні відсутня єдина дієва методика оцінки інвестиційної привабливості регіону. Тому здійснення досліджень у цьому напрямку набуває все більшої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням цієї проблематики займалися такі вчені, як: М. Бутко, О. Акименко, С. Зеленський [1, с. 30–37], І. Вахович [2], С. Герасименко, Л. Свистун-Золотаренко [3, с. 155–159], І. Заблодська [4, с. 67–72], О. Шаповалова [4, с. 67–72], С. Ішук, Т. Кулініч [5, с. 71–87], Л. Кирик [6, с. 59–65], Н. Коренева [7, с. 106–111], П. Матвієнко [8, с. 66–71], Л. Мармуль [9, с. 83–89], І. Туболець [10, с. 9–11], Т. Уманець [11, с. 133–145], Г. Харламова [12, с. 73] та ін.

Метою статті є оцінка інвестиційної привабливості регіонів України за розробленою методикою, визначення рейтингів регіонів за рівнем інвестиційної привабливості та характеристика основних тенденцій розвитку.

Результати дослідження. Існує багато методик оцінки інвестиційної привабливості регіону (далі – ІПР), проте єдиного підходу немає. Більшість авторів пропонують оцінювати ІПР рейтинговим методом або шляхом визначення інтегральних показників. У своїй методиці розрахунків П. Матвієнко за основу бере рейтингову оцінку [8, с. 67]. Вчені М. Бутко, С. Зеленський, О. Акименко також здійснюють розрахунок шляхом визначення інтегрального коефіцієнта для факторів, які визначаються кількісними показниками, а для тих, які не можна описати цифровими значеннями, пропонують проводити процедуру експертної оцінки з наступним визначенням рейтингів. Науковці вважають, що системний моніторинг інвестиційної привабливості регіонів України варто здійснювати на основі офіційної статистичної інформації, проте, підтримуючи думку, що поглиблене визначення рівня інвестиційної привабливості кожного окремо взятого регіону доцільно проводити шляхом експертних опитувань [1, с. 34–36]. При дослідженні ІПР С. Герасименко, Л. Свистун-Золотаренко [3, с. 155–159] також застосовують інтегральний метод розрахунків. Автори пропонують стандартизувати показники, за якими здійснюється оцінка.

Цікавою є методика І. Заблодської, О. Шаповалової [4, с. 69–71], які пропонують для оцінки ІПР застосовувати матричний метод. Автори будують матрицю галузевої спеціалізації регіонів на основі двох критеріїв: видів промислової діяльності та галузевої спеціалізації регіонів. За допомогою матриці та даних щодо обсягів інвестицій, вкладених у регіон, визначається поліструктурний показник, сутність якого полягає у врахуванні структури реальних інвестицій, здійснених у попередньому році, галузевої спеціалізації регіонів відповідно до

розрахованої матриці. Л. Кирик у своїй методиці пропонує проводити оцінку інвестиційної привабливості регіону за допомогою побудови одно-, та багатофакторних моделей. За основу розрахунків ІПР автор бере інвестиційну діяльність, зокрема, показник інвестицій в основний капітал [6, с. 59–65].

Пропонуємо оцінювати ІПР за допомогою розрахунку інтегрального індексу інвестиційної привабливості регіону. Для визначення рівнів ІПР України необхідно здійснити декілька кроків. На початковому етапі оцінки проведемо підрахунок показників розвитку за обраними напрямками: економічним розвитком, зовнішньоекономічною відкритістю, інноваційно-інвестиційною активністю, рівнем розвитку інфраструктури, соціальним розвитком, екологічним станом, геополітичними умовами. Розрахунок та аналіз показників за обраними групами по регіонах України дозволяє визначити стан регіону, виявити переваги та недоліки регіональної політики, сформулювати дії по усуненню слабких позицій розвитку.

На основі обраних груп необхідно визначити показники, за якими проводитиметься обчислення часткових індексів. За економічним напрямком такими даними слід обрати показники, наведені у *табл. 1*.

Таблиця 1

Показники оцінки економічного розвитку регіону

Показники	Розрахункова формула
Валовий регіональний продукт на душу населення, грн	$ВРП_N = ВРП^Ф / N$
Обсяг реалізованої промислової продукції на одну особу, грн	$Q_{р.п.} = Q_{р.п.} / N$
Виробництво валової продукції сільського господарства на одну особу, грн	$Q_{в.п.} = Q_{в.п.} / N$
Обсяг реалізованих послуг у розрахунку на одну особу, грн	$Q_{п.} = Q_{п.} / N$
Роздрібний товарооборот на душу населення, грн	$RT_N = Q_{п.т.н.} / N$
Кількість малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення, од.	$Км.п. = Км.п.заг. / (N / 10000)$
Рівень зносу основних засобів, %	$Рз. = (\sum Z_{оз} / Воз.п.)100 \%$

де $ВРП^Ф$ – валовий регіональний продукт фактичного періоду, млн грн;

N – чисельність населення регіону, млн осіб;

$Q_{р.п.}$ – обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн;

$Q_{в.п.}$ – обсяг валової продукції сільського господарства, млн грн;

$Q_{п.}$ – обсяг реалізованих послуг, млн грн;

$Q_{п.т.н.}$ – виручка від продажу безпосередньо населенню споживчих товарів, млн грн;

$Км.п.заг.$ – кількість малих підприємств регіону;

$Q_{заг.р.п.п.}$ – загальний обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн;

$Воз.п.$ – вартість уведених у дію основних засобів, млн грн;

$\sum Z_{оз}$ – сума зносу основних засобів, млн грн.

Розрахунок наведених у *табл. 1* показників спрямовано на визначення загальних тенденцій розвитку економіки кожного регіону. За рівнем зміни таких даних можна визначити, наскільки ефективно функціонує регіон, реалізуються господарські процеси, здійснюється розвиток підприємницької діяльності.

У *табл. 2* наведено показники оцінки інвестиційної привабливості регіону за напрямком зовнішньоекономічної відкритості, що дають змогу охарактеризувати основні тенденції розвитку зовнішньої торгівлі регіону, розширення міжнародних зв'язків, динаміку зміни основних показників.

Таблиця 2

Показники оцінки зовнішньоекономічної відкритості регіону

Показники	Розрахункова формула
Експорт товарів та послуг у розрахунку на одну особу, дол. США	$Q_{e.N} = Q_e / N$
Імпорт товарів та послуг у розрахунку на одну особу, дол. США	$Q_{i.N} = Q_i / N$
Коефіцієнт покриття експортом імпорту	$K_p = Q_e / Q_i$
Обсяг експорту до ВРП, %	$W_{e.y \text{ врп.}} = (Q_e / \text{ВРП}^{\Phi})100\%$
Обсяг імпорту до витрат населення, %	$W_{i.y \text{ вс.}} = (Q_i / \text{Вн.заг.})100\%$

де Q_e . – обсяг експорту товарів та послуг, млн грн;
 Q_i . – обсяг імпорту товарів та послуг, млн грн;
 Вн.заг. – витрати населення регіону, млн грн.

Характеристику рівня інноваційно-інвестиційної активності доцільно розраховувати за показниками, наведеними у *табл. 3*.

Таблиця 3

Показники оцінки інноваційно-інвестиційної активності регіону

Показники	Розрахункова формула
Частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції, %	$W_{p.i.p.} = (Q_{p.i.p.} / Q_{\text{заг.p.p.p.}})100\%$
Частка підприємств, що займалися інноваціями, %	$W_{п.з.і.} = (K_{п.з.і.} / K_{п.заг.})100\%$
Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, %	$W_{п.в.і.} = (K_{п.п.в.і.} / K_{п.заг.})100\%$
Прямі іноземні інвестиції в економіку регіону на душу населення, дол. США	$Q_{п.і.і.N} = Q_{п.і.і.} / N$
Інвестиції в основний капітал на душу населення, грн	$Q_{і.о.к.N} = Q_{і.о.к.} / N$
Інвестиції в основний капітал у житлове будівництво на душу населення, грн	$I_{ж.б.N} = I_{ж.б.} / N$
Вартість введених у дію основних засобів на душу населення, грн	$V_{зо.в.N} = V_{зо.в.} / N$

де $Q_{p.i.p.}$ – обсяг реалізованої інноваційної продукції, млн грн;

- Q*заг.р.п.п – загальний обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн;
Кп.з.і. – кількість підприємств, що займалися інноваціями;
Кп.заг. – загальна кількість підприємств;
Кп.п.в.і. – кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації;
*Q*п.і.і. – обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку регіону, млн дол. США;
*Q*і.о.к. – обсяг інвестицій в основний капітал, млн грн;
Іж.б. – обсяг інвестицій в основний капітал у житлове будівництво, млн грн;
Взо.в. – вартість введених у дію основних засобів, млн грн;

Обчислення зазначених у *табл. 3* часткових індексів дає змогу визначити рівень розвитку інноваційної діяльності, відстежити динаміку створення інноваційних підприємств, проектів, розробок, а також проаналізувати інтенсивність інвестиційних потоків.

Визначення рівня інфраструктурного розвитку має важливе значення для формування та підвищення інвестиційної привабливості, що допомагає інвестору виявити рівень сервісу, якість надання послуг (*табл. 4*). Чим розвиненіша інфраструктура у регіоні, тим привабливішими будуть умови для ведення бізнесу.

Таблиця 4

Показники оцінки рівня розвитку інфраструктури регіону

Показники	Розрахункова формула / показник
Вантажооборот автомобільного транспорту, млн ткм	Воб.
Кількість об'єктів роздрібної торгівлі на 1000 км ² території	$\text{Ко.р.т.} = \text{Ко.р.т.заг.} / (S_{\text{заг.}} / 1000)$
Кількість об'єктів ресторанного господарства на 1000 км ² території	$\text{Ко.р.г.} = \text{Ко.р.г.заг.} / (S_{\text{заг.}} / 1000)$
Кількість готелів та інших місць для короткотермінового проживання на 1000 км ² території	$\text{Кг.} = \text{Кг.заг.} / (S_{\text{заг.}} / 1000)$
Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км на 1000 км ² території	<i>L</i> авт.
Щільність залізничних колій загального користування, км на 1000 км ² території	<i>L</i> з.к.
Кількість суб'єктів ЄДРПОУ у фінансовій діяльності на 1000 км ² території	$\text{Кф.д.} = \text{Кф.д.заг.} / (S_{\text{заг.}} / 1000)$

- де *Ко.р.т.заг.* – кількість об'єктів роздрібної торгівлі регіону, од.;
*S*заг. – площа території області, км²;
Ко.р.г.заг. – кількість об'єктів ресторанного господарства регіону, од.;
Кг.заг. – кількість готелів та інших місць для короткотермінового проживання регіону;
Кф.д.заг. – кількість суб'єктів ЄДРПОУ у фінансовій діяльності по регіону.

Соціальний розвиток слід оцінювати на основі характеристики трудових ресурсів, показників матеріального забезпечення та рівня правопорядку у регіоні (*табл. 5*).

Показники оцінки соціального розвитку регіону

Напрямок розвитку	Показники	Розрахункова формула / показник
Кадрове забезпечення	Рівень економічної активності населення, %	$Pea. = (Чеа. / Чз.) 100 \%$
	Рівень безробіття (МОП), %	РБ
	Коефіцієнт демографічного навантаження (кількість пенсіонерів на 1000 осіб населення)	$Кд.н. = Чп. / (Чзаг. / 1000)$
	Коефіцієнт народжуваності (на осіб 1000 наявного населення)	Кн.
	Коефіцієнт смертності (на 1000 осіб наявного населення)	Кс.
Матеріальне забезпечення населення	Середньомісячна заробітна плата, грн	$\overline{ЗПміс.}$
	Витрати населення на одну особу, грн	$Вн. = Вн.заг. / Чзаг.$
Рівень правопорядку в регіоні	Кількість зареєстрованих злочинів (на 10 тис. населення)	$Кз.зр. = Кз.зр.заг. / (Чзаг. / 10000)$
	Кількість засуджених за вироками судів, які набрали чинності (на 10000 осіб наявного населення)	$Кз. = Кз.заг. / (Чзаг. / 10000)$

де Чеа. – чисельність економічно активного населення регіону у віці 15–70 років, осіб;
 Чз. – загальна чисельність населення у віці 15–70 років, осіб;
 Чзаг. – загальна чисельність населення регіону, осіб;
 Чп. – чисельність пенсіонерів регіону, осіб;
 Вн.заг. – витрати населення регіону, млн грн;
 Кз.зр.заг. – кількість зареєстрованих злочинів по регіону;
 Кз.заг. – загальна кількість засуджених за вироками судів, які набрали чинності, осіб.

Розрахунок показників соціальної сфери дає можливість визначити забезпеченість регіону трудовими ресурсами, природний приріст населення, рівень якості життя та дохідності громадян, а також стан дотримання правопорядку у регіоні.

У табл. 6 наведено показники, що характеризують рівень екологічного стану регіону, відображають реальну ситуацію екологічного розвитку.

Таблиця 6

Показники оцінки екологічного стану регіону

Показники	Розрахункова формула / показник
Обсяг оборотної та послідовно (повторно) використаної води у розрахунку на одну особу, м ³	$Q_{в.об.N} = Q_{в.об.} / N$
Викиди шкідливих речовин в атмосферу у розрахунку на км ² , т	$Q_{ш.р.s} = Q_{ш.р.} / S_{заг.}$
Утворення відходів I-III класів небезпеки, т/км ²	V_{I-III}
Економія забору води за рахунок оборотного та послідовного водопостачання, частка оборотної води у загальному обсязі використаної, %	$W_{об.в.} = (Q_{об.в.} / Q_{з.в.}) 100 \%$
Наявність річок, загальна довжина, км на 1000 м ² території	$W_p = L_p / (S_{заг.} / 1000)$
Наявність водосховищ, корисний об'єм, млн м ³ на 1000 м ² території	$V_k = V_{k заг.} / (S_{заг.} / 1000)$
Площа земель сільськогосподарського призначення до загальної площі регіону, %	$W_{с/г} = (S_{с/г заг.} / S_{заг.}) 100 \%$
Площа лісів та лісовкриті площі до загальної площі регіону, %	$W_{л} = (S_{л заг.} / S_{заг.}) 100 \%$
Забір води із природних водних об'єктів для використання у розрахунку на одну особу, м ³	$Q_{з.в.N} = Q_{з.в.} / N$

- де $Q_{в.об.}$ – обсяг оборотної та послідовно (повторно) використаної води у регіоні, м³;
 $Q_{ш.р.}$ – обсяг викидів шкідливих речовин в атмосферу регіону, кг;
 $Q_{об.в.}$ – обсяг оборотної води регіону, м³;
 $Q_{з.в.}$ – загальний обсяг використаної води регіону, м³;
 L_p – загальна довжина річок регіону, км;
 $V_{k заг.}$ – наявність водосховищ, корисний об'єм, млн м³;
 $S_{с/г заг.}$ – площа земель сільськогосподарського призначення регіону, м²;
 $S_{л заг.}$ – площа лісів та лісовкриті площі регіону, м².

Показники геополітичних умов регіону (індекси наближення до кордону країни, столиці країни, морських портів) можна знайти за [2, с. 441].

Кожен фактор, що впливає на інвестиційну привабливість регіону, при підрахунках вимірюється *частковими показниками*: стимуляторами та дестимуляторами.

Наступним кроком здійснення оцінки інвестиційної привабливості є визначення максимальних (для показників-стимуляторів) і мінімальних (для показників-дестимуляторів) значень.

Показники-стимулятори:

$$K_{стим.i} = \frac{X_{ij}}{X_j \max}, \quad (1)$$

де $K_{стим.i}$ – коефіцієнт-стимулятор для *i*-го регіону;

X_{ij} – показник i -го регіону, що входить до j -ї групи показників;
 $X_{j \max}$ – максимальне значення по країні, що входить до j -ї групи показників.

Показники-дестимулятори:

$$K_{\text{дестим.}i} = \frac{X_{j \min}}{X_{ij}}, \quad (2)$$

де $K_{\text{дестим.}i}$ – коефіцієнт-дестимулятор для i -го регіону;
 $X_{j \min}$ – мінімальне значення по країні, що входить до j -ї групи показників.

На основі розрахованих часткових коефіцієнтів визначається середній показник j -ї групи, i -го регіону.

Груповий показник визначаємо за середньою арифметичною:

$$\overline{K_{gp.i}} = \frac{\sum K}{n}, \quad (3)$$

де $\overline{K_{gp.i}}$ – середній показник j -ї групи, i -го регіону;
 $\sum K$ – сума коефіцієнтів-стимуляторів і дестимуляторів по j -й групі i -го регіону;
 n – кількість показників j -ї групи.

Розрахунок середніх значень індексів відображає рівні розвитку регіонів за кожним з обраних напрямів та рейтинг кожного регіону з-поміж інших. За цими розрахунками можна сформулювати характеристику стану функціонування кожного регіону. Розрахунок середніх групових індексів дає можливість відстежити, які позиції регіону є слабкими і наскільки вони відрізняються від максимальних значень по регіонах України.

Далі слід розрахувати інтегральний індекс інвестиційної привабливості i -го регіону:

$$I = \sqrt[n]{K_1 \cdot K_2 \cdot K_3 \cdot \dots \cdot K_n}. \quad (4)$$

На основі отриманих результатів визначаємо рейтинги регіонів та відслідковуємо динаміку їх зміни протягом аналізованого періоду.

Розрахунки інтегрального індексу ІПР України за 2005–2010 рр. наведено у *табл. 7*.

Таблиця 7

Інтегральна оцінка інвестиційної привабливості регіонів України за 2005–2010 рр.

Регіон	2005 р.		2007 р.		2009 р.		2010 р.	
	Інд	Рейтинг	Інд	Рейтинг	Інд	Рейтинг	Інд	Рейтинг
АР Крим	0.416496	5	0.385946	7	0.385933	6	0.38157	12
Вінницька	0.350796	17	0.403308	4	0.37248	12	0.392802	6
Волинська	0.332543	26	0.351619	16	0.324558	27	0.341745	26
Дніпропетровська	0.440931	3	0.414362	2	0.386466	5	0.405881	4
Донецька	0.445374	2	0.413259	3	0.441038	2	0.441148	2
Житомирська	0.369899	11	0.35861	13	0.337414	24	0.355339	21
Закарпатська	0.343418	20	0.331301	23	0.36603	16	0.360273	19
Запорізька	0.43396	4	0.399687	5	0.3884	4	0.38975	8
Івано-Франківська	0.352161	16	0.371227	9	0.382409	9	0.35903	20
Київська	0.36603	14	0.356442	14	0.382685	8	0.390862	7
Кіровоградська	0.396396	7	0.367425	11	0.364418	18	0.36872	16
Луганська	0.367661	12	0.371411	8	0.370846	13	0.388023	9
Львівська	0.359047	15	0.342473	18	0.335329	25	0.3425	25
Миколаївська	0.376124	9	0.329527	24	0.36989	14	0.383339	10
Одеська	0.415393	6	0.367078	12	0.381956	10	0.381217	13
Полтавська	0.390867	8	0.370081	10	0.382735	7	0.394994	5
Рівненська	0.323736	27	0.334804	20	0.356672	20	0.347836	24
Сумська	0.366474	13	0.321672	26	0.36046	19	0.361853	18
Тернопільська	0.339363	22	0.336272	19	0.347815	22	0.339131	27
Харківська	0.371204	10	0.354467	15	0.373775	11	0.380744	14
Херсонська	0.340922	21	0.326391	25	0.346453	23	0.362649	17
Хмельницька	0.335965	24	0.331591	22	0.330933	26	0.349786	22
Черкаська	0.336605	23	0.333039	21	0.365079	17	0.383304	11
Чернівецька	0.348906	18	0.394034	6	0.417075	3	0.414618	3
Чернігівська	0.335037	25	0.346151	17	0.35435	21	0.349774	23
м. Київ	0.569501	1	0.54882	1	0.548629	1	0.547474	1
м. Севастополь	0.344481	19	0.29523	27	0.368106	15	0.373538	15

Для оцінки інвестиційної привабливості регіонів України використано статистичні дані [13–24]. Проведена інтегральна оцінка показала, що найбільш інвестиційно привабливим регіоном України у 2005–2010 рр. є Київ – за більшістю показників розвитку лідер серед усіх регіонів України. Досить низькими у столиці були лише показники екологічного стану, тому для забезпечення лідируючих позицій та подальшого розвитку необхідно покращувати екологічну сферу, спрямовувати кошти на високотехнологічне обладнання, яке забезпечуватиме менший рівень забруднення навколишнього природного середовища, застосовувати ресурсозберігаючі технології для економії природно-ресурсного потенціалу.

За динамікою інвестиційної привабливості регіонів України за аналізований період можна виявити кілька цікавих тенденцій.

З 2005 по 2010 рр. інвестиційна привабливість Донецької, Дніпропетровської областей відчутно не змінилася і залишалась на високому рівні. Проте відбулося погіршення інвестиційних позицій Одеської області, яка втратила високі позиції у 2010 р. порівняно з попередніми роками. Рівень її інвестиційної привабливості знизився з 6-го місця у 2005 р. на 13 місце у 2010 р. Протягом 2005–2010 рр. рейтинг Одеської області знизився на 7 позицій.

За аналізований період значно погіршився стан інвестиційної привабливості Житомирської області, яка з 2005 по 2010 рр. втратила 10 позицій, перемістившись з 11 місця у 2005р. на 21 місце у 2010 р. Також знизилась інвестиційна привабливість Львівської області, яка перемістилась з 15 місця у 2005р. на 25 у 2010 р. в рейтингу регіонів. Знизився рівень розвитку Тернопільської області – 22 місце у 2005р. та останнє, тобто 27 у 2010 р. За аналізований період значно послабились позиції розвитку Кіровоградської області, яка за рівнем інвестиційної привабливості у 2010 р. опинилась на 16 місці порівняно з 7 місцем у 2005 р. Погіршився рівень інвестиційної привабливості також АР Крим, яка з 5 місця у 2005 р. опинилась на 12 у 2010 р.

Проведені розрахунки свідчать, що покращились інвестиційні позиції Івано-Франківської області, яка піднялась у загальному рейтингу регіонів на 7 позицій, з 16 місця у 2005 р. на 9 у 2007 та 2009 рр. Проте у 2010 р. ситуація значно погіршилась, що відобразилось у зниженні позицій області до 20 місця в рейтингу.

Підвищення інвестиційної привабливості порівняно з іншими регіонами України спостерігалось у м. Севастополь, яке у 2009–2010 рр. у рейтингу піднялось на 15 місце проти 27 у 2007 р. Протягом аналізованого періоду відбулося покращання рівня інвестиційної привабливості Київської області, яка з 14 місця у 2005–2007 рр. перемістилась на 8 у 2009–2010 рр.

Зміцніли також інвестиційні позиції Полтавської області, яка за аналізований період перемістилась з 8 місця на 5. Найбільше зростання показала Чернівецька область, яка з 18 місця у 2005 р. увійшла до трійки найбільш інвестиційно привабливих регіонів України у 2010 р. Значне покращання інвестиційних позицій спостерігається у Черкаській області, яка з 23 місця у 2005 р. перемістилась на 11 у 2010 р.

За розрахунковий період поліпшилися також показники інвестиційної привабливості Полтавської області, яка посіла 5 місце рейтингу у 2010 р. проти 8 у 2005 р.

Висновки. Узагальнення результатів проведеної оцінки інвестиційної привабливості регіонів України засвідчило найвищий її рівень у м. Києві. І хоча для нього притаманне значне техногенне навантаження, однак, через високий рівень розвитку всіх інших сфер господарювання, де він займає лідируючі позиції впродовж аналізованого періоду, його віднесено до регіонів з високим рівнем інвестиційної

привабливості. Також сильні позиції у створенні привабливих умов для інвестування останніми роками займають Донецька, Дніпропетровська, Чернівецька, Запорізька області та АР Крим, що свідчить про ефективність інвестиційної політики та реалізацію дієвих заходів з розвитку цих територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бутко М.* Сучасна проблема оцінки інвестиційної привабливості регіону / М. Бутко, С. Зеленський, О. Акименко // *Економіка України*. — 2005. — № 11. — С. 30–37.
2. *Вахович І. М.* Фінансова політика сталого розвитку регіону: методологія формування та механізм реалізації : монографія / І. М. Вахович. — Луцьк : Надстир'я, 2007. — 496 с.
3. *Герасименко С. С.* Статистична оцінка інвестиційної привабливості регіонів / С. С. Герасименко, Л. О. Свистун-Золотаренко // *Актуальні проблеми економіки*. — 2004. — № 12 (42). — С. 155–159.
4. *Заблодська І. В.* Оцінювання інвестиційної привабливості регіону за допомогою поліструктурного показника / І. В. Заблодська, О. М. Шаповалова // *Держава та регіони*. — 2009. — № 4. — С. 67–72. — (Серія " Економіка та підприємництво").
5. *Іщук С. О.* Оцінювання інвестиційної привабливості регіону: методичний аспект / С. О. Іщук, Т. В. Кулініч // *Регіональна економіка*. — 2010. — № 3. — С. 71–78.
6. *Кирик Л. В.* Побудова однофакторних та багатофакторних моделей для дослідження інвестиційної привабливості регіону на прикладі Хмельницької області / Л. В. Кирик // *Держава та регіони*. — 2008. — № 1. — С. 59–65. — (Серія "Економіка та підприємництво").
7. *Корнеєва Н. А.* Методичні підходи до побудови комплексної інтегральної оцінки інвестиційної привабливості на регіональному рівні / Н. А. Корнеєва // *Актуальні проблеми економіки*. — 2007. — № 2. — С. 106–111.
8. *Матвієнко П. В.* Оцінка інвестиційної привабливості регіонів / П. В. Матвієнко // *Економіка та держава*. — 2006. — № 12. — С. 66–71.
9. *Мармуль Л. О.* Нові методичні підходи до аналізу інвестиційної привабливості регіонів / Л. О. Мармуль, Т. А. Чернявська // *Вісник економічної науки України*. — 2005. — № 1. — С. 83–89.
10. *Туболець І. І.* Чинники формування інвестиційної привабливості регіону / І. І. Туболець // *Інвестиції: практика та досвід*. — 2008. — № 20. — С. 9–11.
11. *Уманець Т. В.* Оцінка інвестиційної привабливості регіону за допомогою інтегральних індексів / Т. В. Уманець // *Економіка і прогнозування*. — 2006. — № 4. — С. 133–145.
12. *Харламова Г. О.* Оцінювання привабливості об'єктів інвестування / Г. О. Харламова // *Актуальні проблеми економіки*. — 2008. — № 9 (87). — С. 73–79.
13. *Регіони України, 2009 рік : стат. зб.* / Держ. ком. статистики України / О. Г. Осауленко (ред.), Н. С. Власенко (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2009. — Ч. 1. — 368 с.

14. Регіони України, 2009 рік : стат. зб. / Держ. ком. статистики України / О. Г. Осауленко (ред.), Н. С. Власенко (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2009. — Ч. 2. — 757 с.
15. Регіони України, 2010 рік : стат. зб. / Держ. ком. статистики України / О. Г. Осауленко (ред.), Н. С. Власенко (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2010. — Ч. 1. — 367 с.
16. Регіони України, 2010 рік : стат. зб. / Держ. ком. статистики України / О. Г. Осауленко (ред.), Н. С. Власенко (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2010. — Ч. 2. — 804 с.
17. Регіони України, 2011 рік : стат. зб. / Держ. ком. статистики України / О. Г. Осауленко (ред.), Н. С. Власенко (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2011. — Ч. 1. — 358 с.
18. Регіони України, 2011 рік : стат. зб. / Держ. ком. статистики України / О. Г. Осауленко (ред.), Н. С. Власенко (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2011. — Ч. 2. — 783 с.
19. Статистичний щорічник України за 2007 рік: стат. зб. / Держ. ком. статистики України / О. Г. Осауленко (ред.), П. П. Забродський (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2008. — 571 с.
20. Статистичний щорічник України, 2009 рік : стат. зб. / Держ. ком. статистики України / О. Г. Осауленко (ред.), Н. П. Павленко (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2010. — 566 с.
21. Статистичний щорічник України за 2010 рік : стат. зб. / Держ. ком. статистики України / О. Г. Осауленко (ред.), Н. П. Павленко (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2010. — 559 с.
22. Діяльність суб'єктів господарювання, 2009 рік : стат. зб. / І. М. Жук (ред.), М. С. Кузнєцова (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2010. — 447 с.
23. Діяльність суб'єктів господарювання, 2010 рік : стат. зб. / І. М. Жук (ред.), М. С. Кузнєцова (відпов. за вип.). — К. : Держкомстат, 2011. — 453 с.
24. Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. / Держ. ком. статистики України / І. В. Калачова (відпов. за вип.). — К. : Інформ.-вид. центр Держстату України, 2011. — 282 с.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2012.

Savluk O. Evaluation of investment attractiveness of regions of Ukraine.

Background. *Today assessing and improving the investment attractiveness of regions is a pressing issue.*

Investment attractiveness of regions is characteristics that allow the investor to form a snapshot of the object investing, ensures the reliability of future investment and confidence in learning outcomes from their use.

Review of scientific sources. *Among scientists, there are many methods for assessing the investment attractiveness of the region (IAR), but no single approach. Most authors propose to assess the IAR look rating method or by determining the integral parameters. We propose to evaluate the IAR look by calculating the integral index of investment attractiveness of the region. Scientific definition of the above issues is important, and forms the objective of the research.*

Results of the research. *To determine the levels of IAR look Ukraine should take several steps. Initially, the evaluation will conduct the calculation of indices of selected areas: economic development, foreign economic openness, innovation and investment activity, infrastructure development, social development, environmental condition, geopolitical conditions.*

Each factor that has impact on the investment attractiveness of the region, in calculating the measured partial indicators: stimulants and destimulants. Therefore, their calculation determines the maximum (in figures stimulants) and minimum (in figures destimulants) values.

Mean values of indices reflecting the level of development of regions for each of the selected areas and ranking of each region among others have been calculated. From these calculations, we can form a characteristic state of operation of each region. Calculation of average group index makes it possible to track the position that the region is weak and how they differ from the maximum values of the regions of Ukraine.

Then the integral index of investment attractiveness of the region has been calculated. Based on the results ranks of regions have been obtained and the dynamics of change during the period has been monitored.

Conclusion. Summary results of the evaluation of investment attractiveness of regions of Ukraine showed its highest level in Kyiv. Also a strong position to create favorable conditions for investment in recent years occupied Donetsk, Dnipropetrovsk, Zhytomyr, Zaporizhia Oblast and Crimea, indicating a strengthening of the position of development of an effective investment policy and the implementation of effective measures of these areas.

Keywords: the investment attractiveness of the region, methods of evaluation the investment attractiveness of region, the integral method of calculation, the indicators evaluation of investment attractiveness of the region, region's rating by levels of investment attractiveness.

REFERENCES

1. Butko M. Suchasna problema ocinky investycijnoi' pryvablyvosti regionu / M. Butko, S. Zelens'kyj, O. Akymenko // *Ekonomika Ukraïny*. — 2005. — № 11. — S. 30–37.
2. Vahovych I. M. Finansova polityka stalogo rozvytku regionu: metodologija formuvannja ta mehanizm realizacii' : monografija / I. M. Vahovych. — Luc'k : Nadstyr'ja, 2007. — 496 s.
3. Gerasymenko S. S. Statystychna ocinka investycijnoi' pryvablyvosti regioniv / S. S. Gerasymenko, L. O. Svystun-Zolotareno // *Aktual'ni problemy ekonomiky*. — 2004. — № 12 (42). — S. 155–159.
4. Zablods'ka I. V. Ocinjuvannja investycijnoi' pryvablyvosti regionu za dopomogoju polistruktornogo pokaznyka / I. V. Zablods'ka, O. M. Shapovalova // *Derzhava ta regiony*. — 2009. — № 4. — S. 67–72. — (Serija "Ekonomika ta pidpryjemnyctvo").
5. Ishhuk S. O. Ocinjuvannja investycijnoi' pryvablyvosti regionu: metodychnyj aspekt / S. O. Ishhuk, T. V. Kulnich // *Regional'na ekonomika*. — 2010. — № 3. — S. 71–78.
6. Kyryk L. V. Pobudova odnofaktornyh ta bagatofaktornyh modelej dlja doslidzhennja investycijnoi' pryvablyvosti regionu na prykladi Hmel'nyc'koi' oblasti / L. V. Kyryk // *Derzhava ta regiony*. — 2008. — № 1. — S. 59–65. — (Serija "Ekonomika ta pidpryjemnyctvo").
7. Kornjejeva N. A. Metodychni pidhody do pobudovy kompleksnoi' integral'noi' ocinky investycijnoi' pryvablyvosti na regional'nomu rivni / N. A. Kornjejeva // *Aktual'ni problemy ekonomiky*. — 2007. — № 2. — S. 106–111.
8. Matvijenko P. V. Ocinka investycijnoi' pryvablyvosti regioniv / P. V. Matvijenko // *Ekonomika ta derzhava*. — 2006. — № 12. — S. 66–71.
9. Marmul' L. O. Novi metodychni pidhody do analizu investycijnoi' pryvablyvosti regioniv / L. O. Marmul', T. A. Chernjavs'ka // *Visnyk ekonomichnoi' nauky Ukraïny*. — 2005. — № 1. — S. 83–89.
10. Tubolec' I. I. Chynnyky formuvannja investycijnoi' pryvablyvosti regionu / I. I. Tubolec' // *Investycii: praktyka ta dosvid*. — 2008. — № 20. — S. 9–11.
11. Umanec' T. V. Ocinka investycijnoi' pryvablyvosti regionu za dopomogoju integral'nyh indeksiv / T. V. Umanec' // *Ekonomika i prognozuvannja*. — 2006. — № 4. — S. 133–145.

12. *Harlamova G. O.* Ocinjuvannja pryvablyvosti ob'ektiv investuvannja / O. G. Harlamova // Aktual'ni problemy ekonomiky. — 2008. — № 9 (87). — S. 73–79.
13. Regiony Ukrainy, 2009 rik : stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / O. G. Osaulenko (red.), N. S. Vlasenko (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2009. — Ch. 1. — 368 s.
14. Regiony Ukrainy, 2009 rik : stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / O. G. Osaulenko (red.), N. S. Vlasenko (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2009. — Ch. 2. — 757 s.
15. Regiony Ukrainy, 2010 rik : stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / O. G. Osaulenko (red.), N. S. Vlasenko (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2010. — Ch. 1. — 367 s.
16. Regiony Ukrainy, 2010 rik : stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / O. G. Osaulenko (red.), N. S. Vlasenko (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2010. — Ch. 2. — 804 s.
17. Regiony Ukrainy, 2011 rik : stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / O. G. Osaulenko (red.), N. S. Vlasenko (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2011. — Ch. 1. — 358 s.
18. Regiony Ukrainy, 2011 rik: stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / O. G. Osaulenko (red.), N. S. Vlasenko (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2011. — Ch. 2. — 783 s.
19. Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy za 2007 rik: stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / O. G. Osaulenko (red.), P. P. Zabrods'kyj (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2008. — 571 s.
20. Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy, 2009 rik : stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / O. G. Osaulenko (red.), N. P. Pavlenko (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2010. — 566 s.
21. Statystychnyj shhorichnyk Ukrainy za 2010 rik : stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / O. G. Osaulenko (red.), N. P. Pavlenko (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2010. — 559 s.
22. Dijal'nist' sub'ektiv gospodarjuvannja, 2009 rik : stat. zb. / I. M. Zhuk (red.), M. S. Kuznjecova (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2010. — 447 s.
23. Dijal'nist' sub'ektiv gospodarjuvannja, 2010 rik : stat. zb. / I. M. Zhuk (red.), M. S. Kuznjecova (vidpov. za vyp.). — K. : Derzhkomstat, 2011. — 453 s.
24. Naukova ta innovacijna dijal'nist' v Ukraini : stat. zb. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy / I. V. Kalachova (vidpov. za vyp.). — K. : Inform.-vyd. centr Derzhstatu Ukrainy, 2011. — 282 s.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

УДК [005.334:336.71]:330.3

МЕЛЬНИЧЕНКО Оксана, аспірант кафедри банківської справи КНТЕУ

АНТИКРИЗОВІ ІНСТРУМЕНТИ ФІСКАЛЬНОЇ ТА МОНЕТАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Досліджено результати антикризових дій центральних банків та урядів щодо рефінансування і фінансової підтримки банків та їх наслідки для економіки. Виявлено, що одним із негативних наслідків порятунку банківської системи є значне зростання державних боргів та виникнення загрози дефолту.

Ключові слова: центральний банк, державний борг, фінансова криза, рефінансування, нестандартні заходи монетарної політики.

Мельниченко О. Антикризисные инструменты фискальной и монетарной политики. Исследованы результаты антикризисных действий центральных банков и правительств по рефинансированию и финансовой поддержке банков и их последствия для экономики. Установлено, что одним из негативных последствий спасения банковской системы является значительный рост государственных долгов и возникновение угрозы дефолта.

Ключевые слова: центральний банк, державний борг, фінансовий кризис, рефінансування, нестандартні заходи монетарної політики.

Постановка проблеми. Традиційно функцію кредитора останньої інстанції, особливо під час криз, брала на себе держава, фінансуючи банки за рахунок бюджетних коштів. Протягом останнього століття цю функцію виконував центральний банк. Проте, оскільки банкрутства банків не припиняються, а кризи стають щоразу гострішими, очевидними є певні недоліки у процесі рефінансування. Внаслідок значної підтримки ліквідності банківської системи кредитами центробанків остання фінансова криза, поступово перейшовши у стадію рецесії, продовжує негативно впливати на економіки більшості країн світу. Фінансова підтримка банків під час кризи призвела до погіршення показників державних фінансів та грошово-кредитної сфери.

У статті вперше досліджено взаємозв'язок між антикризовими заходами щодо підтримки ліквідності, платоспроможності та капіталізації банків і погіршенням певних макропоказників, зокрема таких, як

стрімке зростання боргів органів державного та грошово-кредитного регулювання і валових боргів держав. Вперше виокремлено нестандартні заходи монетарної політики, за допомогою яких здійснюється антикризове державне регулювання економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій на тему рефінансування банків, особливо в кризовий період, свідчить про значний інтерес до окресленої проблеми з боку науковців і практиків. Проте в цілому дану тему не розкрито. Частково спробу вирішити питання співпраці урядів і центробанків в частині антикризових заходів здійснювали такі відомі зарубіжні вчені, як Дж. Стігліц [1], К. Рогофф та К. Рейнхард [2], Х. Мінски [3], М. Стоун, К. Іші [4] та ін. Проблемі рефінансування банків центробанком присвячено праці провідних вітчизняних науковців Н. Гребеник [5], О. Барановського [6; 7], М. Пуховкіної [8], М. Стельмаха [9]. Однак, незважаючи на значний обсяг наукових досліджень та практичних розробок, досі не вирішено окремі практичні і методичні проблеми забезпечення ліквідності банківських установ та збалансування антикризових дій урядів і центробанків.

Метою дослідження є аналіз антикризових дій урядів і центробанків для забезпечення фінансової підтримки комерційних банків та їх впливу на розвиток економіки.

Результати дослідження. Сучасна економіка функціонує за допомогою кредитних коштів, які забезпечують обслуговування економічних відносин та емітуються на основі виданого кредиту. Однією з головних функцій центральних банків є формування пропозиції грошей в економіці. Емісія грошей центральним банком здійснюється через три основні канали – валютний, фондовий і кредитний. До останнього часу монетарна політика Національного банку України (НБУ) у зв'язку із значними обсягами залучення іноземного капіталу і прив'язкою курсу гривні до долара США майже повністю була підпорядкована валютній політиці. Останніми роками близько 99 % емісії гривні здійснювалося через валютний канал, шляхом реалізації валютно-курсової політики центрального банку. Валютний канал, як правило, властивий сировинним та експортозалежним економікам. Фондовий канал використовувався для покриття дефіциту бюджету, а рефінансування – для забезпечення ліквідності і платоспроможності окремих банків. При детальному аналізі результатів застосування різними країнами тих чи інших каналів емісії грошей стало очевидно, що кредитний канал емісії властивий країнам, у яких розвиток економіки відбувається за рахунок банківського кредитування, наприклад, США та країнам Євросоюзу. Цей канал найчастіше використовують високорозвинені країни, що забезпечує сприятливі передумови для розвитку виробничих та інноваційних сфер економіки. До того ж він виступає як стимулюючий фактор розвитку економіки. Для вітчизняної економіки пріоритетним є подальший інноваційний розвиток вироб-

ничих сфер, внаслідок чого прийнятним є активне застосування кредитного каналу емісії грошей через механізм рефінансування банків.

З початку останньої світової фінансово-економічної кризи в переважній більшості країн превалює фондовий канал емісії через значний обсяг дефіцитів бюджетів. Американські економісти Кармен Райнхарт з Університету Меріленда і Кеннет Рогофф, професор Гарварду і колишній головний економіст МВФ, провели дослідження, що високо оцінюється спеціалістами [2]. Вони переконливо довели, що протягом усього періоду досліджень (800 років), при виникненні у банків проблем з ліквідністю і загрозах банкрутств уряди традиційно надавали їм допомогу за рахунок бюджетних коштів. Це призводило до зростання дефіцитів бюджетів і, як наслідок, до необхідності у запозиченнях і збільшення розмірів державних боргів. Автори дослідження дійшли висновку, що упродовж трьох років після гострої фази банківської кризи обсяги державних боргів у середньому зростали в два рази. Стрімке зростання державних боргів часто вирішувалося оголошенням дефолтів країн.

З метою нівелювання негативних наслідків банківських криз для державних фінансів було створено інститут центрального банку, одним із першим завдань якого була підтримка банків у випадку гострої нестачі коштів, тобто виконання функції кредитора останньої інстанції. Аналіз дій центральних банків та урядів під час останньої фінансової кризи дозволив зробити висновок, що до банків надходила допомога від обох державних інституцій. Центральні банки, використавши для порятунку банківської системи всі стандартні інструменти монетарної політики (в т.ч. рефінансування) і не досягнувши поставленої мети – відновлення економічного зростання, почали застосовувати нестандартні заходи. До того ж уряди більшості країн надавали значну фінансову підтримку банкам за рахунок бюджетних коштів. Ця допомога мала різні форми – рекапіталізація, націоналізація банків, їх фінансова підтримка тощо. Здійснення цих заходів негативно вплинуло на розвиток економіки країн через дефіцит бюджетних коштів, який покривався завдяки зовнішнім запозиченням.

Це призвело до зростання зовнішніх боргів центральних банків країн і органів державного управління та валових боргів (*табл. 1*).

Дані таблиці демонструють значне зростання зовнішніх боргів в усіх країнах. Фінансова криза має глобальний характер, в результаті чого її наслідки відбилися на показниках усіх національних економік. Зокрема валові зовнішні борги обраних країн збільшилися в 1.4 раза – з 49 трлн дол. США до 67 трлн дол. США за період від спокійного у фінансовому відношенні 2006 р. до I кв. 2012 р. (через три роки після закінчення гострої фази кризи). Відповідно зовнішні борги органів державного управління та грошово-кредитного регулювання (далі – державні борги) зросли майже вдвічі – з 8 трлн дол. США до 17 трлн дол. США.

Таблиця 1

**Динаміка зовнішніх боргів органів державного управління
та грошово-кредитної політики (державних боргів) та зовнішніх
боргів у 2006р. та I кв. 2012 р.***

Країна, регіон**	2006			I кв. 2012		
	Державний борг***		Валовий зовнішній борг**** (млрд дол. США)	Державний борг***		Валовий зовнішній борг**** (млрд дол. США)
	млрд дол. США	у% до загаль- ного обсягу зовнішнього боргу		млрд дол. США	у% до загаль- ного обсягу зовнішнього боргу	
Розвинені країни						
<i>I. Розвинені країни – учасниці ЄС</i>						
Австрія	198	20	409	292	36	821
Бельгія	246	31	778	328	23	1 417
Німеччина	937	21	3 327	1 748	30	5 781
Греція	214	22	205	382	74	518
Ірландія	39	65	737	274	12	2 214
Іспанія	284	2	980	710	30	2 377
Італія	870	16	1 452	1 270	51	2 502
Люксембург	0	41	915	8	0	2 186
Нідерланди	223	0	1 405	300	12	2 548
Португалія	106	11	270	235	46	507
Словаччина	8	28	18	37	53	71
Словенія	3	24	17	20	35	57
Фінляндія	71	10	186	121	21	583
Франція	864	23	2 301	1 735	33	5 202
Естонія	0	0	0	1	5	21
<i>II. Розвинені країни, крім країн ЄС</i>						
Австралія	26	4	640	210	18	1 188
Гонконг	2	0	516	1	0	957
Данія	33	7	450	61	10	595
Ізраїль	33	38	87	35	35	100
Ісландія	3	5	72	0	0	0
Канада	144	21	697	325	27	1 213
Корея	20	9	225	90	22	411
Норвегія	151	37	409	131	20	642
Великобританія	313	3	9 239	703	7	10 208
США	2 572	23	11 204	5 539	36	15 481
Чехія	12	21	57	28	28	103
Швейцарія	36	3	1 042	56	4	1 337
Швеція	68	13	528	92	9	1 033
Японія	417	28	1 513	1 079	35	3 062
Країни, що розвиваються						
<i>III. Європа</i>	288	27	781	487	25	1 451
Україна	12	22	55	33	26	127
<i>IV. Азія</i>	175	32	553	280	28	1 001
<i>V. Америка</i>	259	40	642	374	33	1 126
<i>VI. Африка</i>	50	47	107	85	48	175

* Таблиця складена автором на основі даних МВФ і Світового банку [10].

** Групування країн і секторів економіки здійснено на основі класифікації МВФ.

*** Зовнішній державний борг розподіляється між урядом та центральним банком.

**** Валовий зовнішній борг країни включає всі види заборгованості резидентів перед нерезидентами.

Валовий зовнішній борг розвинених країн у 2012 р. складав майже 95 % від боргу всіх інших країн, а державний борг – майже 93 %. Причому ця структура практично не зазнала змін з 2006 р. Зростання боргів розвинених країн, порівняно з усіма іншими країнами, також було найбільшим у абсолютному вимірі: валовий зовнішній борг зріс на 16 трлн дол. США (у країн, що розвиваються, – на 1.5 трлн дол. США), а державний – на 8 трлн дол. США (у країн, що розвиваються, – на 0.5 трлн дол. США). Тобто держави в особі урядів і центральних банків здійснили половину всіх нових запозичень за досліджуваний період.

Майже половину боргів розвинених країн становлять борги Євросони. Рекордсменом щодо нових запозичень за вказаний період у абсолютному вимірі серед країн ЄС є Німеччина. Її державний борг збільшився вдвічі, а валовий – на 2.5 трлн дол. США. Найвищими темпами зростали державні борги Ірландії (у 7 разів), Словенії (у 6.7 раза) і Словаччини (у 4.6 раза).

Валовий борг розвинених країн, крім країн ЄС, за відповідний період зріс майже на 10 трлн дол. США (в 1.4 раза). Найбільшу частку (43 %) цього боргу становить борг США – 15.5 трлн дол. США, 28 % – борг Великобританії.

Аналогічно виглядає структура державного боргу: 42 % припадає на США, 34 % – на Великобританію. Найбільше його зростання спостерігалось в Австралії (у 8 разів) та Кореї (у 4.5 раза).

На країни, що розвиваються, припадає незначна частка загальних боргів: 6 % валових та 10 % державних, а темпи їх зростання відповідно 1.8 та 1.6 раза (за даними таблиці 1).

Україна дещо перевищує ці показники: її валовий борг зріс у 2.3 раза, а державний – у 2.2 раза.

Спостерігається зростання показників зовнішнього боргу за більш тривалий період – з 2003 р. по I кв. 2012 р. удвічі і втричі відповідно (рис. 1). Це яскрава ілюстрація того, що кредиторами останньої інстанції виступали не тільки центральні банки, але і уряди країн – за рахунок бюджетних та запозичених коштів.

Таким чином, держави традиційно продовжують здійснювати фінансову підтримку банків – в особі не тільки центральних банків, але й урядів. Причому, якщо дії центробанків чітко регламентовані, то дії урядів майже завжди спонтанні та недостатньо виважені.

Наслідки фінансової підтримки банків за рахунок бюджетних коштів для економік країн очевидні – зростання державних боргів вимагає збільшення бюджетних витрат на їх обслуговування. Рішення, прийняті урядами більшості розвинених країн щодо зниження дефіцитів бюджетів, спричинили падіння споживання, що призвело до скорочення виробництва. Результатом бюджетної підтримки банків

стало наближення багатьох країн до дефолту або виникнення значних проблем щодо виконання бюджету та обслуговування боргів.

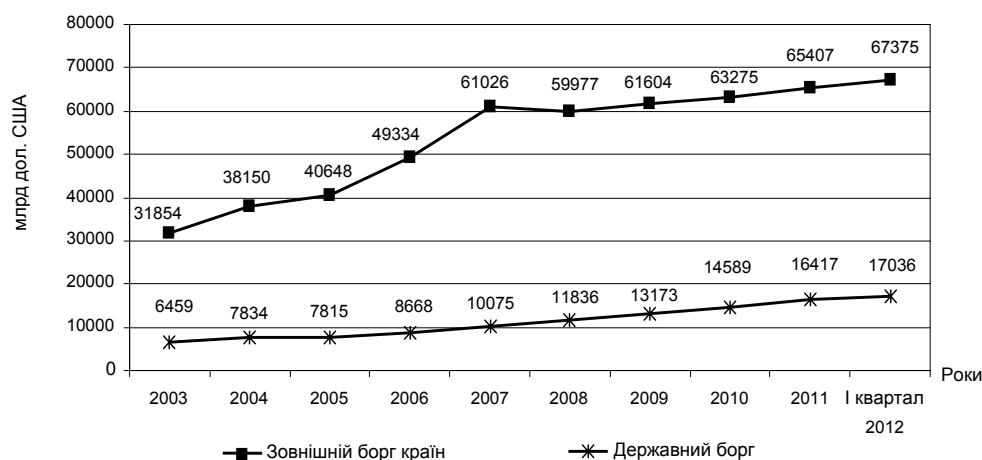

Рис. 1. Зовнішні борги досліджуваних країн та зовнішні борги органів державного управління і грошово-кредитного регулювання *

* Побудовано автором на основі даних Світового банку [10]

Про обсяги фінансової підтримки з боку урядів під час кризи свідчать такі факти. У Сполучених Штатах Америки вартість гарантій і рятувальних операцій для банків наблизилася до 80 % ВВП країни, що у грошовому обчисленні становить 12 трлн дол. США [1, с. 148]. В Україні рекапіталізація трьох збанкрутілих банків під час кризи коштувала українському бюджету 26 млрд грн. Зокрема "Родовід" обійшовся держбюджету в 12.4 млрд, Укргазбанк – у 8, а порятунок банку "Київ" оцінили у 3.6 млрд грн [11].

Особливої гостроти набуває проблема у контексті поєднання зусиль урядів і центробанків. Постає питання щодо узгодженості їх дій, адже центробанк – це незалежний від уряду орган. Це протиріччя виходить за рамки даного дослідження, тому розглянемо лише, як вплинули заходи порятунку банків на баланси самих регуляторів.

У парадигмі сучасної економічної моделі виконання функції кредитора останньої інстанції покладено на центральний банк, внаслідок чого антикризові заходи значно вплинули на баланси центральних банків усіх країн світу. Особливо з початку фінансової кризи в 2007 р. мало місце різке збільшення валюти балансів Банку Англії, Європейського центрального банку (ЄЦБ) і Федеральної резервної системи (ФРС) США (табл. 2) [12–15]. Центральні банки опинилися в скрутній

ситуації при здійсненні своєї політики. Для запобігання рецесії їм було важко далі знижувати свої директивні ставки, оскільки вони вже були надто низькими. Як наслідок, центральні банки застосовували нетрадиційні заходи, спрямовані на стабілізацію фінансових ринків та боротьбу з рецесією шляхом збільшення сукупного попиту на гроші. Хоча кожен з центральних банків дотримувався особливого підходу, всі три здійснювали активні заходи щодо забезпечення ліквідності своїх економік з метою сприяння економічному зростанню. Банк Англії проводив політику кількісного пом'якшення, основним напрямом якої була купівля державних цінних паперів. З березня 2009 р. по 2012 р. здійснена Банком Англії купівля державних цінних паперів Сполученого Королівства становила 14 % ВВП, що призвело до значного одноразового збільшення кількості грошей в економіці. ЄЦБ вживав різні заходи, включаючи операції з довгострокового фінансування та обмежену програму операцій на ринку цінних паперів для суверенних позичальників. У програмі кількісного пом'якшення ФРС використовувала покупку як державних облігацій, так і забезпечених іпотекою цінних паперів для зниження довгострокових процентних ставок, особливо для житлової іпотеки.

Таблиця 2

Динаміка сукупних активів центральних банків США, Англії та Єврозони* за 2007р. – червень 2013 р. (у національній валюті)**

Рік	Федеральна резервна система		Банк Англії		Європейський центральний банк	
	млрд	темп зростання, %	млрд	темп зростання, %	млрд	темп зростання, %
2006	859	0	0.9	0	1158	0
2007	908	105.6	0.9	100.0	1525	131.8
2008	2249	247.6	2.4	266.7	2098	137.5
2009	2216	98.6	2.4	100.0	1870	89.2
2010	2418	109.1	2.45	102.1	2006	107.3
2011	2899	119.9	2.9	118.4	2688	134.0
2012	2899	100.0	4.1	141.4	3011	112.0
2013 (червень)	3350	115.5	4.0	97.6	2549	84.7

* Єврозона включає ЄЦБ і національні банки зони євро.

** Побудовано автором на основі джерел [12–15].

Незважаючи на дещо різну спрямованість діяльності розглянутих центральних банків, загальним результатом цих заходів було швидке зростання валюти їх балансів. З серпня 2007 р. до кінця 2012 р. валюта балансу Банку Англії зросла на 380 %, Єврозони – на 241 %, а ФРС – на 221 %. Причому до вказаного періоду упродовж багатьох років вона залишалася на стабільному рівні. Зростання валюти балансів центральних банків відбувалося в основному за рахунок емісії грошей. Стрімке зростання валюти балансів центробанків, але різне за темпами і значеннями, у майбутньому може провокувати "валютні війни", оскільки виникає небезпека для стабільності грошей у вигляді інфляційних або дефляційних процесів та негативного впливу на оцінку купівельної спроможності валют. Адже центробанк неспроможний самостійно оцінювати потреби реального сектора економіки у коштах. Традиційно це завдання виконують комерційні банки, які, тісно контактуючи з підприємствами, здатні оцінювати їх поточні та потенційні вимоги і зобов'язання. Тому існують значні загрози для макроекономічної стабільності в діях центральних банків щодо стрімкого збільшення монетарної бази, крім того, сумнівним уявляється швидке відновлення економіки за допомогою таких методів.

Національний банк України діяв у протилежному напрямку щодо розглянутих заходів центробанків розвинених країн (рис. 2). Якщо у докризові часи його активи доволі стрімко зростали (40 % – за 2007 р., 80 % – за 2008 р.), то під час кризи у 2009 р. вони уповільнилися до 4 % за рік. У 2012 р., коли у глобальній економіці, частиною якої є й Україна, вже виникали сигнали майбутньої рецесії, вони зменшилися до від'ємних значень (-6 % за рік). На фоні низьких темпів банківського кредитування в Україні дії НБУ призвели до дефіциту коштів для діяльності суб'єктів господарювання, що спричинило початок розвитку дефляційних процесів в економіці і, як наслідок, зниження темпів зростання ВВП.

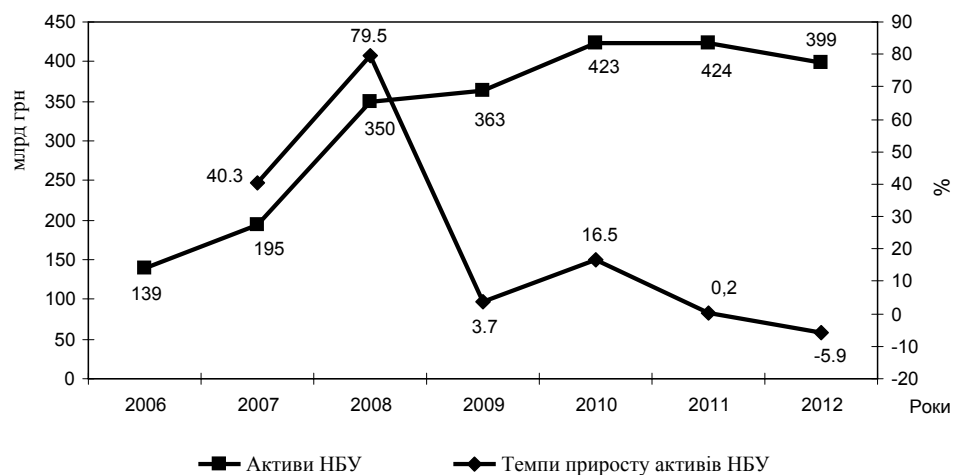

Рис. 2. Динаміка активів НБУ за 2006–2012 рр.*

* Побудовано автором на основі даних джерела [16]

Центральні банки для боротьби з негативними наслідками фінансової кризи активно застосовували поряд із стандартними інструментами монетарної політики (зміна облікової ставки та норми обов'язкових резервів, операції на відкритому ринку) також нестандартні (раніше не застосовувалися центральними банками для впливу на економіку або мали обмежену сферу використання). Більшість фінансових аналітиків вважають, що стандартні інструменти доцільно вживати при реалізації середньо- і довгострокових стратегій, а нестандартні – залежно від ступеня порушень функцій передавального механізму грошово-кредитної політики.

До основних нестандартних інструментів монетарної політики можна віднести такі їх види:

кількісного пом'якшення – спрямовані на збільшення грошової бази (зобов'язань центрального банку). При цьому припускається збільшення розміру балансу центрального банку вище рівня, необхідного для підтримки короткострокової базової ставки на нульовому рівні;

кредитного пом'якшення – спрямовані на насичення економіки додатковими ліквідними коштами шляхом прямого (через кредити) або опосередкованого (через купівлю агентського боргу і цінних паперів, забезпечених заставними, тобто цінних паперів приватних фірм і приватних агентів) надання кредитів центральним банком інститутам фінансового та реального секторів економіки. Їх застосування потребує додаткової ліквідності в умовах скорочення обсягів кредитування на фінансових ринках. Таким чином, інструменти кредитного пом'якшення не тільки передбачають підтримку фінансового сектора економіки, а й прямо впливають на реальний сектор економіки;

політики зобов'язань – це надання центральним банком гарантій щодо утримання короткострокової процентної ставки на ключовому, як правило, дуже низькому рівні протягом тривалого часу. Іншими словами, цей інструмент називається "вербальними інтервенціями", його метою є формування впливу на очікування макроекономічних агентів щодо рівнів короткострокових процентних ставок;

підвищення рівня ліквідності – припускає застосування заходів нестандартної монетарної політики щодо збільшення обсягів національної та іноземної валюти. Основною метою таких заходів є надання ліквідності у великих обсягах контрагентам і фінансовим ринкам для відновлення дії трансмісійного механізму і як наслідок для підтримки фінансової та макроекономічної стабільності [4].

Глава ФРС Б. Бернанке, виступаючи на конференції "Монетарна політика з початку кризи", захищав "нестандартні інструменти" монетарної політики, а саме "кількісне пом'якшення" – програми запуску друкарського верстата для купівлі державних облігацій. Інструмент цей, на думку Б. Бернанке, при грамотному управлінні може бути цілком ефективним. Якщо ситуація в економіці погіршиться – і тільки в цьому випадку – ФРС скористається інструментом, не забувши

оцінити наслідки для "стабільності цін". "Беручи до уваги невизначеність і обмеження, закладені в інструментах монетарної політики, Федеральний резерв буде застосовувати додаткові стимулюючі заходи, наскільки це необхідно, для підтримки відновлення економіки та сталого поліпшення ситуації на ринку праці в контексті цінової стабільності", – зазначив він [17].

Проте здійснення монетарної політики за допомогою нетрадиційних інструментів є новою і високоризиковою справою.

По-перше, програми купівлі активів можуть сприяти зростанню їх вартості. Активна участь центральних банків може призвести до того, що вони стануть занадто великим покупцем по деяких сегментах ринку, а торгівля між приватними інвесторами може просто припинитися, що насправді і відбувається у сфері державних цінних паперів у Сполучених Штатах Америки.

По-друге, значне розширення балансів центробанку може знизити впевненість суспільства в тому, що центробанк зможе спокійно відмовитися від м'якої політики. Це призведе до зростання інфляційних очікувань, і, як наслідок, до фінансової та економічної нестабільності.

По-третє, використання нестандартних інструментів пов'язано із загрозою для фінансової стабільності банків. Адже внаслідок зниження центробанками довгострокових процентних ставок активи стають занадто доступними для інвесторів, при цьому зменшуються банківські резерви, що робить банки більш уразливими до ризиків.

По-четверте, ризик пов'язаний з тим, що бюджет може понести фінансові втрати і ФРС доведеться підвищувати ставки. Однак досвід показує, що програма купівлі активів швидше сприяє зростанню дефіцитів бюджетів і державних боргів, ніж навпаки. Витрати, пов'язані з реалізацією нестандартної політики, за їх правильної оцінки виявляються керованими. Це може означати, що при погіршенні стану економіки центральні банки матимуть змогу дотримуватись такої політики.

Висновки. Результатом дій центральних банків і органів державного управління в більшості країн за умов фінансової кризи стало збереження їх банківських систем, хоча певна кількість банків зазнала банкрутств. Проте визнати досконалими сучасні методи рефінансування центральними банками аж ніяк неможливо. Події у банківському секторі під час гострої фази кризи і в наступний період яскраво висвітлили основні проблеми цього процесу: банківська система не змогла відновити кредитування в докризових масштабах; центробанки вимушені здійснювати емісію грошей здебільшого через фондовий канал; державні борги зростають майже в усіх країнах. Застосування стандартних і нестандартних інструментів монетарної політики не вивели глобальну і більшість національних економік на післякризову фазу розвитку. Тому слід продовжувати дослідження щодо вдосконалення механізмів рефінансування банків і розроблення адекватних інструментів грошово-кредитної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Стиглиць Дж.* Крутое пике: Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса / Дж. Стиглиц. — М. : Эксмо, 2011. — 512 с.
2. *Reinhart C. M.* This Time is Different: A Panoramic View of Eight Centuries of Financial Crises / Carmen M. Reinhart, Kenet S. Rogoff. — Princeton University Press, 2009.— 528 p.
3. *Minsky H. P.* Uncertainty and the Industrial Structure of Capitalist Economies. The Jerome Levy Economics Institute of Bard College / H. P. Minsky // Working Paper. — 1996. — № 155, April. — P. 31.
4. *Stone, M., Fujita, K. and Ishi, K.* Should Unconventional Balance Sheet Policies be Added to the Central Bank Toolkit? A Review of the Experience So Far // IMF Working Paper. — 2011. — № 145.
5. *Гребеник Н.* Основні віхи у формуванні та проведенні грошово-кредитної (монетарної) політики в Україні : Ст. 3. Шляхи вдосконалення політики рефінансування Національним банком України / Н. Гребеник // Вісник НБУ. — 2010. — № 10. — С. 3–11.
6. *Барановський О.* Європейські банки під тиском боргової кризи / О. Барановський // Вісник НБУ. — 2011. — № 11. — С. 16–23.
7. *Барановський О. І.* Фінансові кризи: передумови, наслідки і шляхи запобігання : монографія / О. І. Барановський. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. — 754 с.
8. *Мороз А. М.* Центральний банк та грошово-кредитна політика / А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна, М. І. Савлук та ін. — К. : КНЕУ, 2005. — 556 с.
9. *Стельмах В. С.* Монетарна політика Національного банку України: сучасний стан та перспективи змін / за ред. В. С. Стельмаха. — К. : Центр наукових досліджень Національного банку України, УБС НБУ, 2009. — 404 с.
10. Офіційний сайт Світового банку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://data.worldbank.org/indicator/GC.DOD.TOTL.GD.ZS>.
11. Рекомендація МВФ щодо продажу зайвих держбанків логічна – член Ради НБУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://newsradio.com.ua/2013_04_15/Rekomendac-ja-MVF-shhodo-prodazhu-zajvih-derzhbank-v-logichna-chlen-Radi-NBU/.
12. База даних "Міжнародної фінансової статистики" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://elibrary-data.imf.org>.
13. Офіційний сайт банку Англії [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bankofengland.co.uk/boeapps/iadb/index.asp?first=yes&SectionRequired=B&HideNums=-1&ExtraInfo=false&Travel=NIxSTx>.
14. Офіційний сайт Європейського центрального банку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ecb.int/press/pr/wfs/2012/html/fs120306.en.html>.
15. Офіційний сайт ФРС [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.federalreserve.gov/releases/H41/20070104>.
16. Офіційний сайт НБУ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.
17. Информационное агентство [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.finmarket.ru/z/nws/hotnews.asp?id=3032806>.

Стаття надійшла до редакції 17.06. 2013.

Melnichenko O. Anti-crisis fiscal instruments and monetary policy.

Background. In this article the relation between anti-crisis measures of financial support to banks and deterioration of particular macro index (public debt and gross public debt increase in different countries) is investigated for the first time and non-standard monetary policy measures that are state anti-crisis regulation of economy have been identified.

Review of scientific sources devoted to selected subject shows that there are no complex studies in this relation in the full set of its components.

However determination of the relationship between financial support to banks and rising public debt during the acute phase of the current crisis is certainly important and forms the basis of research objective.

Results. Debts of government and monetary authorities increased significantly within three years after the acute phase of the financial crisis. The article analyzes the results of anti-crisis measures of central banks and governments to refinance and financial support to banks and their consequences for the economy. We found that one of the very important consequences of rescuing the banking system is a significant increase in public debt and a threat of default. Main risks that could threaten the economy as a result of the transfer mechanism have been estimated.

Conclusion. Connection between financial support to banks and increase in central bank balances, public and gross debts.

It is proposed to conduct further research to improve the mechanism of refinancing, both in the phase of growing economic development, and in times of crisis. An important direction of research consider recognizing one method of refinancing banks support from the budget and the development of appropriate tools of monetary policy.

Keywords: central bank, public debt, financial crisis, refinancing, non-standard monetary policy measures.

REFERENCES

1. Stiglic Dzh. Krutoe pike: Amerika i novyj jekonomicheskij porjadok posle global'nogo krizisa / Dzh. Stiglic. — M. : Jeksmo, 2011. — 512 s.
2. Reinhart C. M. This Time is Different: A Panoramic View of Eight Centuries of Financial Crises / Carmen M. Reinhart, Kenet S. Rogoff. — Princeton University Press, 2009.— 528 p.
3. Minsky H. P. Uncertainty and the Industrial Structure of Capitalist Economies. The Jerome Levy Economics Institute of Bard College / H. P. Minsky // Working Paper. — 1996. — № 155, April. — P. 31.
4. Stone, M., Fujita, K. and Ishi, K. Should Unconventional Balance Sheet Policies be Added to the Central Bank Toolkit? A Review of the Experience So Far // IMF Working Paper. — 2011. — № 145.
5. Grebenyk N. Osnovni vihy u formuvanni ta provedenni groshovo-kredytnoi' (monetarnoi') polityky v Ukraini : St. 3. Shljahy vdoskonalennja polityky refinansuvannja Nacional'nym bankom Ukrainy / N. Grebenyk // Visnyk NBU. — 2010. — № 10. — S. 3–11.
6. Baranovs'kyj O. Jevropejs'ki banky pid tyskom borgovoi' kryzy / O. Baranovs'kyj // Visnyk NBU. — 2011. — № 11. — S. 16–23.
7. Baranovs'kyj O. I. Finansovi kryzy: peredumovy, naslidky i shljahy zapobigannja : monografija / O. I. Baranovs'kyj. — K. : Kyi'v. nac. torg.- ekon. un-t, 2009. — 754 s.
8. Moroz A. M. Central'nyj bank ta groshovo-kredytna polityka / A. M. Moroz, M. F. Puhovkina, M. I. Savluk ta in. — K. : KNEU, 2005. — 556 s.
9. Stel'mah V. S. Monetarna polityka Nacional'nogo banku Ukrainy: suchasnyj stan ta perspektyvy zmin / za red. V. S. Stel'maha. — K. : Centr naukovyh doslidzhen' Nacional'nogo banku Ukrainy, UBS NBU, 2009.— 404 s.
10. Oficijnyj sajt Svitovogo banku [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://data.worldbank.org/indicator/GC.DOD.TOTL.GD.ZS>.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

11. *Rekomendacija* MVF shhodo prodazhu zajvyh derzhbankiv logichna – chlen Rady NBU [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : http://newsradio.com.ua/2013_04_15/Rekomendac-ja-MVF-shhodo-prodazhu-zajvih-derzhbank-v-log-chna-chlen-Radi-NBU/.
12. *Baza danyh "Mizhnarodnoi' finansovoi' statystyky"* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://elibrary-data.imf.org>.
13. *Oficijnyj* sayt banka Anglii' [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.bankofengland.co.uk/boeapps/iadb/index.asp?first=yes&SectionRequired=B&HideNums=-1&ExtraInfo=false&Travel=NIxSTx>.
14. *Oficijnyj* sayt Jevropejs'kogo central'nogo banku [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.ecb.int/press/pr/wfs/2012/html/fs120306.en.html>.
15. *Oficijnyj* sayt FRS [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.federalreserve.gov/releases/H41/20070104>.
16. *Oficijnyj* sayt NBU [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>.
17. *Informacionnoe* agentstvo [Elektronnij resurs]. — Rezhim dostupu : <http://www.finmarket.ru/z/nws/hotnews.asp?id=3032806>.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ

Досліджено суспільно-економічні інститути податкового регулювання економіки. Окреслено повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері фінансового регулювання економіки податковими методами та інструментами. Визначено сутнісні характеристики фінансового регулювання економіки податковими методами та інструментами. Запропоновано розглядати державне податкове регулювання як науку, як процес, а також з економічної та організаційної точки зору.

Ключові слова: фінансове регулювання економіки, податкова політика, податкове регулювання, інститути податкового регулювання, процес податкового регулювання, податкове регулювання як наука.

Свищук А. Теоретические основы налогового регулирования экономики. Исследованы общественно-экономические институты налогового регулирования экономики. Обозначены полномочия органов государственной власти и местного самоуправления в сфере финансового регулирования экономики налоговыми методами и инструментами. Определены существенные характеристики финансового регулирования экономики налоговыми методами и инструментами. Предложено рассматривать государственное налоговое регулирование как науку, как процесс, а также с экономической и организационной точки зрения.

Ключевые слова: финансовое регулирование экономики, налоговая политика, налоговое регулирование, институты налогового регулирования, процесс налогового регулирования, налоговое регулирование как наука.

Постановка проблеми. Стратегічними завданнями розвитку соціально-економічної системи нашої держави є перехід національної економіки на інноваційний вектор розвитку; унеможливлення глибокої диференціації населення за рівнями доходів та подолання бідності; активізація процесів з утворення середнього класу у суспільстві; інтеграція національної економіки до світового господарства тощо. Досягти поставлених завдань можливо за допомогою застосування ефективних інструментів державного регулювання економіки, завдяки реалізації державою економічної політики, одним з основних функціональних елементів якої є податкова політика.

Недоліками існуючих наукових підходів до розуміння економічної сутності податкового регулювання економіки є те, що більшість науковців розглядають податкову політику та податкове регулювання відокремлено від заходів загальноекономічного впливу на соціально-економічні процеси в країні. Крім того, наукові підходи вітчизняних та зарубіжних учених недостатньо враховують особливості реалізації податкової політики в умовах подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи, що певною мірою знижує ефективність податкового регулювання. Чітке визначення теоретичних засад оподаткування у системі фінансового регулювання економіки з урахуванням особливостей сучасних умов господарювання дозволить більш ґрунтовно здійснювати відбір та підвищити ефективність застосування державних регуляторних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми державного регулювання соціально-економічних процесів у країні за допомогою податкових методів та інструментів досліджувалися в наукових працях таких вітчизняних та зарубіжних авторів: С. Арбузова, І. Бушуєвої, О. Вапнярської [1], О. Григорської [2], І. Д'яконової [3], Г. Колодко [4], А. Крисоватого, Т. Кошук [5], В. Мельника, Г. Мельничук [6], Т. Поливаной [7], А. Соколовської [8], Д. Стеценка [9], В. Сусіденка, М. Тарасюка [10], А. Нікітішина [11], Н. Чернишевої [12], І. Чугунова [13] та ін.

Проте існуючі наукові розробки з проблем застосування податкових методів та інструментів з метою регулювання національної економіки здебільшого розглядаються ізольовано від інших напрямів економічного регулювання. Це певним чином знижує ефективність реалізовуваних державою заходів податкової політики.

Метою статті є обґрунтування теоретичних засад фінансового регулювання соціально-економічних процесів у державі податковими методами та інструментами з урахуванням наукових напрацювань вітчизняних та зарубіжних дослідників та досвіду функціонування системи оподаткування на сучасному етапі розвитку національної економіки.

Результати дослідження. За результатами попередніх досліджень вдалося встановити, що податкова політика – це діяльність держави,

що формується під впливом політичних факторів та об'єктивних вимог, виконання яких необхідне для досягнення певних показників розвитку національної економіки, у сфері встановлення і стягнення податків, зборів (обов'язкових платежів) з метою формування стабільної фінансової бази для реалізації державою її функцій. Податкова політика є виключним повноваженням держави, яке реалізується через систему уповноважених органів державної влади та місцевого самоврядування згідно з цілями та завданнями соціально-економічного розвитку, відповідно до цього і визначається сутність, структура та роль системи оподаткування в економіці країни.

Реалізація податкової політики можлива завдяки існуванню певних суспільно-економічних інститутів, зокрема фіскальних, проблеми функціонування яких досліджувалися в працях Г. Колодко [4], А. Крисоватого, Т. Кошук [5], Н. Чернишевой [12] та ін. Інститутами податкового регулювання соціально-економічного розвитку країни слід визнати законодавчо закріплені форми організації відносин між державою та платниками податків та наділені відповідними повноваженнями в сфері реалізації податкової політики органи державної влади та місцевого самоврядування.

За результатами проведеного дослідження можливо визначити такі інститути податкового регулювання економіки:

формальні – процедури і правила поведінки платників податків та органів влади (закріплені законодавчими актами), сукупність органів державної влади і місцевого самоврядування (забезпечують задоволення потреб держави у необхідному обсязі фінансових ресурсів та реалізацію державної податкової політики);

неформальні – податкова культура і менталітет платників податків (формується в результаті становлення і розвитку держави та її інститутів).

О. Вільямсон [14] порівнює сукупність інститутів із пірамідою, основою якої є формальні інститути, а верхівкою – неформальні. Таким чином, змінюючи параметри функціонування неформальних інститутів держава має можливість впливати на параметри функціонування формальних інститутів податкового регулювання і навпаки. Причому змінювати параметри функціонування формальних інститутів можна більш оперативно, щодо неформальних – вони формуються протягом тривалого періоду часу.

Впливаючи на функціонування визначених інститутів, держава має можливість чинити вплив на показники економічного та соціального розвитку суспільства.

Розробка та реалізація податкової політики держави тісно пов'язана із законотворчою діяльністю в сфері оподаткування. В процесі цієї діяльності визначаються принципи оподаткування, встановлюються види податків та зборів (обов'язкових платежів), їх елементи, роз-

робляється порядок складання та подання звітності, а також вимоги до порядку розрахунків із бюджетом. Виходячи із законодавчо встановлених правил функціонування системи оподаткування, розробляються відповідні планові документи.

Розробкою нормативно-правових актів в Україні можуть займатися суб'єкти права законодавчої ініціативи, до яких належать: Президент України, Кабінет Міністрів України та народні депутати України. Прийняття ж законів відповідно до Конституції України [15] є виключною прерогативою Верховної Ради України. Статтею 12 Податкового кодексу України [16] встановлюється вичерпний перелік повноважень Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, сільських, селищних та міських рад щодо податків та зборів.

Так, на Верховну Раду України покладається завдання щодо визначення переліку загальнодержавних податків та зборів і місцевих податків та зборів, установлення яких належить до компетенції сільських, селищних та міських рад. Крім того, вищий законодавчий орган України визначає елементи податку та, у разі необхідності, податкові пільги щодо загальнодержавних та місцевих податків та зборів. Таким чином, Верховна Рада України є основним органом державної влади, який формує державну податкову політику.

До повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим належить установлення на відповідній території загальнодержавного збору – плати за користування надрами (крім плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення), зміна розміру ставок цього збору у межах його граничних ставок, встановлених Податковим кодексом України, а також визначення розміру і надання додаткових податкових пільг у межах сум, що надходять до бюджету Автономної Республіки Крим відповідно до статті 69 Бюджетного кодексу України [17].

Сільські, селищні та міські ради в межах своїх повноважень приймають рішення про встановлення місцевих податків та зборів; встановлюють ставки єдиного податку в межах ставок, визначених законодавчими актами; визначають перелік податкових агентів щодо сплати туристичного збору.

Кабінет Міністрів України та Міністерство фінансів України розробляють основні напрями бюджетно-податкової політики держави, плани обсягів надходжень від податків та зборів тощо.

Проте, незважаючи на загальноекономічне значення податкової політики та значну роль у фінансовому регулюванні економіки, основне її завдання полягає у формуванні доходів бюджету. Функціонування держави потребує утворення централізованого фонду фінансових ресурсів, основним джерелом надходжень до якого є податки. Мобілізація доходів із таких джерел відбувається за допомогою

системи оподаткування, яка являє собою сукупність податків, зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів усіх рівнів.

Виконання основної мети системи оподаткування – формування достатньої фінансової бази для функціонування держави – можливе лише за умови ефективної взаємодії між органами державної влади та платниками податків. Принципи побудови взаємовідносин між державою та платниками податків, суть та роль системи оподаткування формалізуються у податковій політиці держави, яка належить до виняткових повноважень органів державної влади, та практично реалізуються за допомогою методів та інструментів податкового регулювання.

Одним з основних інструментів подолання негативних наслідків світової фінансово-економічної кризи та забезпечення переходу економіки України до сталого економічного розвитку є податкова політика держави, яка повинна бути досить гнучкою та забезпечувати пропорційний розвиток як держави в цілому, так і фізичних та юридичних осіб. Крім того, адекватність системи оподаткування поточним умовам розвитку економіки держави і його стратегічним завданням забезпечується шляхом її спрямованості на довгострокову перспективу та перманентне реформування у відповідь на зміни нестабільних факторів глобального економічного простору, тобто податкова політика повинна бути спрямована не тільки на вирішення поточних завдань економічного і соціального розвитку держави, а й на вирішення стратегічних завдань розвитку країни в цілому. Таким чином, діяльність держави у сфері оподаткування потребує системного підходу, який передбачає обґрунтоване планування та регулювання.

З метою забезпечення стабільного рівня надходжень до централізованих фондів держави органи влади повинні проводити системний моніторинг внутрішньо- та зовнішньоекономічних факторів, відповідним чином реагувати на їх зміни шляхом внесення коректив до системи оподаткування. При цьому слід додержуватися принципу пріоритетного забезпечення дотримання інтересів платників податків, який передбачає унеможливлення погіршення умов оподаткування, оскільки це матиме протилежні підвищенню показників економічного розвитку наслідки.

Таким чином, застосування державою методів податкової політики не повинно мати епізодичний та вибіркового характеру, а має бути інтегровано у систему податкового регулювання економіки.

Важливим науковим завданням є з'ясування сутності такої економічної категорії, як "податкове регулювання економіки". Оскільки вказані категорії є складовими загальної системи державного регулювання економіки, дослідження доцільно розпочати із вивчення та критичної оцінки наукових поглядів на державне регулювання економіки.

Державне регулювання економіки І. Чугунов пропонує розуміти як економічну категорію, що відображає відносини держави з госпо-

даруючими суб'єктами у процесі координації дій останніх для досягнення пропорційності всіх економічних процесів на макрорівні з метою забезпечення умов стабільного зростання прибутковості економіки, підвищення умов соціально-економічного захисту і загального добробуту громадян країни [13].

Як процес, що спрямований на приведення загальнонаціональних інтересів держави та інтересів її суб'єктів у відповідність до інтересів суб'єктів господарювання та населення шляхом їх найкращого узгодження з метою досягнення цілей і вирішення завдань суспільного розвитку, пропонує розуміти державне регулювання економіки О. Григорська [2].

Крім того, державне регулювання економіки можливо розуміти як систему, що формує цілеспрямований вплив органів державної влади на стан економічного розвитку країни, вона включає такі елементи: цілі регулювання; об'єкти та суб'єкти регулюючого впливу; форми регулювання, методи та інструменти впливу держави на показники економічного та соціального розвитку; механізм та результати державного регулювання економіки.

Як сукупність відносин фінансового характеру, які виникають при використанні регулюючими інституціями юридично визначеного податкового інструментарію, пропонують розуміти податкове регулювання В. Сусіденко, А. Нікитішин [11]. Така діяльність здійснюється з метою досягнення бажаної та зміни діючої поведінки платників податків, що дозволяє досягти у довгостроковій перспективі певних цілей соціально-економічного розвитку суспільства, а у короткостроковій – сформуванню бажаної поведінки платників податків. Проте це визначення не враховує спрямованості податкового регулювання також і на захист інтересів економічних суб'єктів.

Як заходи бюджетно-податкового регулювання непрямого (опосередкованого) впливу пропонують розуміти будь-які дії держави у сфері податкової політики В. Мельник, Г. Мельничук [6], відносячи до таких дій витрачання коштів на утримання апарату управління, що забезпечує існування самої держави; державні замовлення та закупівлі, які впливають на ринковий попит і пропозицію товарів; витрати на науку та наукові дослідження тощо. Стосовно опосередкованого впливу податкової політики на розвиток економіки, то в цьому аспекті позиція авторів не викликає сумніву. Однак перелік заходів, які автори відносять до заходів непрямого впливу бюджетно-правового регулювання, вдається сумнівним.

За результатами дослідження та критичної оцінки існуючих наукових поглядів на сутність оподаткування та системи державного регулювання економіки визначено *сутнісні характеристики фінансового регулювання економіки податковими методами та інструментами* (податкового регулювання економіки):

- охоплює окрему ланку фінансових відносин країни – податкові відносини, що виникають між державою та платниками податків;

- до сфери впливу державного податкового регулювання залучені всі макроекономічні суб'єкти держави, оскільки всі фізичні та юридичні особи сплачують певні податки, збори (обов'язкові платежі), а, отже, воно охоплює всю економічну систему держави;

- є елементом загальної системи управління державою, забезпечує її необхідними фінансовими ресурсами для виконання державних функцій;

- є наукою про процеси та явища, що відбуваються у сфері встановлення та справляння податків, зборів (обов'язкових платежів) з метою формування достатньої фінансової бази держави;

- являє собою практичну діяльність органів державної влади у сфері планування, нормативно-правового регулювання та справляння податків, зборів (обов'язкових платежів);

- функціонування державного податкового регулювання забезпечується системою органів державної законодавчої, виконавчої та судової влади, які відповідно до законодавства наділені повноваженнями у сфері оподаткування, а також науково-дослідними установами;

- відносини у сфері державного податкового регулювання чітко регламентуються закріпленими законами та іншими нормативно-правовими актами, юридичними нормами;

- являє собою циклічний процес прийняття рішень у сфері встановлення, справляння та контролю за своєчасністю та повнотою сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про те, що державне податкове регулювання можливо розуміти як науку, як систему та як процес.

Таким чином, *державне податкове регулювання як наука* являє собою сукупність знань та наукових поглядів на явища та процеси, що об'єктивно відбуваються у суспільстві між державою та платниками податків при формуванні за рахунок податкових надходжень головного централізованого фонду держави – бюджету з метою створення фінансової бази для виконання державою її функцій та завдань.

Як систему державне податкове регулювання можливо розглядати з економічної та з організаційної точок зору. З *економічної точки зору*, державне податкове регулювання – це сукупність норм, методів та правил організації відносин між державою та платниками податків з метою формування бюджетів та державних цільових фондів.

З *організаційної точки зору*, державне податкове регулювання являє собою сукупність органів державної законодавчої, виконавчої та судової влади, які відповідно до законодавства наділені повноваженнями в сфері оподаткування.

Як процес державне податкове регулювання – це логічно побудована сукупність послідовно реалізовуваних етапів управління

податковими відносинами: формування податкової політики, обґрунтування цілей, розробка регламентів, організація сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), мотивування працівників податкових органів та платників податків до дотримання податкового законодавства, контроль та аналіз виконання законодавчих вимог і встановлених податковою політикою держави цілей та завдань з наступною розробкою висновків та рекомендацій, спрямованих на уточнення цілей, регламентів та способів організації справляння податків, зборів (обов'язкових платежів).

Недостатньо дослідженою залишається проблема визначення мети фінансового регулювання економіки. Оскільки цей вид державного впливу на економічні процеси є складовою загальної системи державного регулювання економіки, визначення його мети можливо проводити за запропонованою системою.

Так, на думку Д. Стеценка [9], метою державного регулювання є усунення перешкод для економічного зростання, вільного переливання капіталів, подолання кризових явищ, стабілізація за допомогою різноманітних важелів і економічних інструментів процесів розширеного відтворення й ефективного вирішення соціальних завдань. Цей підхід до розгляду фінансового регулювання економіки (зокрема, за допомогою податкових інструментів) заслуговує на увагу. Але його недоліком є значна деталізація цілей державного регулювання. Елементи визначеної автором роботи мети доцільніше розглядати як завдання державного регулювання економіки, які можна застосувати і до фінансового регулювання.

За результатами дослідження інших наукових праць [7] та з урахуванням особливостей сучасного стану розвитку ринкових відносин *метою фінансового регулювання економіки*, зокрема, за допомогою податкових інструментів, слід визнати забезпечення стабільного стану економіки на макро- та мікрорівнях.

Аналізуючи особливості системи оподаткування, можливо визначити механізм впливу системи податкового регулювання на соціальний та економічний розвиток країни. Сутність такого регулювання полягає в маніпулюванні вилученої державою на користь суспільства частини вартості валового внутрішнього продукту у вигляді обов'язкових внесків – податків, зборів (обов'язкових платежів). Основними платниками таких внесків є такі категорії осіб:

наймані працівники – особи, що реалізують свої трудові ресурси та створюють за їх допомогою матеріальні та нематеріальні блага, отримуючи певну винагороду у вигляді доходу;

суб'єкти господарювання в особі власників підприємницького капіталу як одного з основних факторів виробництва, експлуатація якого приводить до створення нової вартості.

Формування системи податкового регулювання економіки повинно відбуватися з урахуванням інтересів усіх зацікавлених в існуванні

системи оподаткування категорій осіб: держави та платників податків. Так, держава зацікавлена у формуванні якомога більшого централизованого фонду фінансових ресурсів – бюджету з метою максимально ефективного виконання державних функцій та завдань. Платники ж податків (фізичні та юридичні особи, резиденти та нерезиденти), з одного боку, зацікавлені у формуванні достатнього обсягу ресурсів, що необхідні для фінансування поточного функціонування та забезпечення наступного розвитку, а з іншого, – у перерахуванні державі адекватної плати за загальносуспільні послуги, які нею надаються.

Реформування системи податкового регулювання має бути орієнтованим на послаблення податкового тиску для тих платників податків, які сумлінно сплачують податки та інвестують кошти у виробничий та соціальний розвиток. Таким чином, система оподаткування набуде більш стимулюючого характеру, що зацікавлюватиме власників підприємств у реінвестуванні прибутку у виробничий розвиток; домогосподарства внаслідок зростання доходів матимуть можливість збільшувати свої заощадження та здійснювати інвестиції за допомогою різних видів фінансових інструментів; зарубіжні платники податків, усвідомлюючи більш вигідні для себе умови оподаткування, також будуть спрямовувати свої капітали в країну, збільшуючи обсяги інвестиційних ресурсів.

Досить вузько, передусім як спосіб формування доходів державного бюджету, розуміють податкову політику Н. Платонова, В. Шумаєв, І. Бушуєва [1, с. 135], називаючи її найважливішим інструментом (важелем) державного регулювання економіки. Вказані дослідники роблять акцент на інтересах держави при формуванні та реалізації податкової політики, що може призвести до розбалансування економічного та соціального розвитку країни. Аналогічної точки зору дотримується А. Соколовська [8], яка зазначає, що лише трансформація суспільно необхідних функцій держави має спричинити зміни у податковій системі країни.

На необхідності врахування інтересів зарубіжних держав при формуванні та реалізації податкової політики наголошують ряд дослідників. Серед них І. Д'яконова [3], яка зазначає, що при введенні нової податкової системи необхідно враховувати взаємовідносини з іншими державами.

Таким чином, метою податкового регулювання економіки є оптимізація розподілу національного доходу шляхом розробки та реалізації заходів політики держави у сфері оподаткування, спрямованих на стабілізацію економіки та збільшення на цій основі дохідної частини бюджетів усіх рівнів, з урахуванням інтересів макроекономічних суб'єктів.

При формуванні та реалізації податкової політики та системи податкового регулювання держава повинна враховувати такі аспекти:

фіскальні – передбачають формування відповідного обсягу доходів держави для ефективного виконання покладених на неї функцій;

підприємницькі – орієнтовані на формування у суб'єктів господарювання обсягів нерозподіленого прибутку, достатнього для задоволення інтересів їх власників та забезпечення виробничого розвитку;

соціальні – акцент зміщений на формування обсягів доходів домогосподарств, що має забезпечити стабільне відтворення робочої сили;

зовнішньоекономічні – повинні забезпечити податкову конкурентоспроможність держави на глобальному та регіональному рівнях з метою створення вигідних умов для зарубіжних платників податків для залучення в країну додаткових обсягів капіталу, трудових та інших видів найбільш мобільних економічних ресурсів.

Висновки. Завданням податкового регулювання є збалансування визначених аспектів для забезпечення стабільного розвитку економіки країни у довгостроковій перспективі. Перекося в податковому регулюванні в бік одного або декількох аспектів призведуть до розбалансування економіки внаслідок порушення економічних інтересів основних макроекономічних суб'єктів, отже, неможливим буде стабільний розвиток економіки країни в довгостроковій перспективі.

Одним з основних показників стану податкового регулювання та рівня податкового навантаження на економіку країни є рівень перерозподілу валового внутрішнього продукту через зведений бюджет України.

Таким чином, вплив держави на економічний та соціальний розвиток країни за допомогою податкового регулювання відбувається на етапі первинного, а в деяких випадках вторинного утворення доходів платників податків у сфері виробництва товарів та послуг. Так, впливати на показники розвитку суб'єктів господарювання за допомогою інструментів податкового регулювання держава може, маніпулюючи розмірами їх первинних доходів, основними джерелами яких є прибуток, на показники ж первинних доходів найманих працівників – розмірами їх оплати праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Государственное регулирование национальной экономики* : учеб. пособие / С. С. Арбузов, И. В. Бушуева, О. И. Вапнярская и др. ; под ред. Н. А. Платоновой, В. А. Шумаева, И. В. Бушуевой. — М. : Альфа-М: ИНФРА-М, 2008. — 653 с.
2. Григорська О. Бюджетна політика як інструмент державного регулювання економіки / О. Григорська // Вісник антимонопольного комітету України. — 2011. — № 4. — С. 29–33.
3. Д'яконова І. І. Податки та податкова політика України / І. І. Д'яконова. — К. : Наукова думка, 1997. — 122 с.

4. Колодко Г. Институты, политика и экономический рост / Г. Колодко // Вопросы экономики. — 2004. — № 7. — С. 40.
5. Крисоватий А. І. Інституційне середовище фіскального регулювання соціально-економічних процесів / А. І. Крисоватий, Т. В. Кошук // Фінанси України. — 2011. — № 9. — С. 18–32.
6. Мельник В. М. Вплив бюджетно-податкового регулювання на розвиток промислового виробництва в Україні / В. М. Мельник, Г. С. Мельничук // Фінанси України. — 2008. — № 12. — С. 44–52.
7. Поливана Т. М. Глобальні та європейські чинники регулювання фінансових систем країн ЄС / Т. М. Поливана. — Економіка та держава. — 2011. — № 6. — С. 69–72.
8. Соколовська А. М. Податкова система країни: теорія та практика становлення / А. М. Соколовська. — К. : НДФІ, 2001. — С. 78.
9. Стеченко Д. Актуальні завдання і функція державного регулювання в реалізації економічної політики / Д. Стеченко // Вища школа. — 2004. — № 4. — С. 55–62.
10. Тарасюк М. В. Основні види та принципи державного податкового менеджменту / М. В. Тарасюк // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ. — 2013. — Вип. 3(51). — С. 283–288. — (Серія "Економічні науки").
11. Сусіденко В. Т. Сучасна сутність і архітектоніка податкового регулювання розвитку суспільства / В. Т. Сусіденко, А. О. Нікітішин // Актуальні проблеми економіки. — 2012. — № 1(127). — С. 234–242.
12. Чернышева Н. И. Налоговый механизм как действенный инструмент обеспечения региональных экономических интересов / Н. И. Чернышева // Вестник Ростовского государственного экономического университета "РИНХ". — 2007. — № 7. — С. 70–74.
13. Чугунов І. Я. Бюджетний механізм регулювання економічного розвитку : монографія / І. Я. Чугунов. — К. : НІОС, 2003. — 488 с.
14. Williamson O. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead / O. Williamson // Journal of Economic Literature. — 2000. — Vol. 38. — № 3. — P. 595–613.
15. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
16. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 13–17. — Ст. 112.
17. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 50–51. — Ст. 572.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2013.

Svischuk A. Theoretical basis of the tax regulation of the economy.

Background. The strategic objectives of socio-economic system of our country is the transition of the national economy to an innovative development vector, preventing deep differentiation of the population by income and poverty; activation processes of the formation of the middle class in society, integration of national economies into the global economy and more. Achieving certain tasks is possible through the implementation of state policy, one of the main functional elements of which is tax policy.

Analysis of recent research and publications. *The problems of regulation of social and economic processes in the country by tax methods and tools were investigated in scientific studies of domestic and foreign authors. However, existing scientific research on the problems of tax methods and tools in order to regulate the national economy some researchers considered in isolation from other areas of economic regulation. It definitely reduces the effectiveness of salable state tax policy measures.*

Results. *The socio-economic institutions of fiscal management of the economy have been investigated. The powers of state and local governments in financial management of the economy by tax methods and instruments have been outlined. The essential characteristics of the financial management of the economy by tax methods and instruments have been defined. State tax regulations as a science, as a process, as well as from an economic have been considered from an organizational point of view.*

Conclusion. *The objective of the tax regulation is determined by balancing aspects for sustainable development of the economy in the long run. Distortions in the tax regulation towards one or more aspects of the effect will unbalance the economy as a result of violations of economic interests of key macroeconomic subjects, and therefore can not be sustainable development of the economy in the long run. One of the main indicators of fiscal management and the level of tax burden on the economy of redistribution is the level of gross domestic product through the consolidated budget of Ukraine. Thus, the influence of the state on economic and social development through tax regulation occurs at the initial stage, and in some cases, secondary, creation of income tax payers in the production of goods and services. Thus, the impact on the performance of businesses with the tools of tax regulation can affect the state by manipulating the size of their primary income, which is the main source of income. The performance is of primary income employees - by manipulating the size of their remuneration.*

Keywords: financial regulation of economics, tax policy, tax regulation, tax regulation institutes, tax regulation process, tax regulation as a science.

REFERENCES

1. Gosudarstvennoe regulirovanie nacional'noj jekonomiki : ucheb. posobie / S. S. Arbuzov, I. V. Bushueva, O. I. Vapnjarskaja i dr. ; pod red. N. A. Platonovoj, V. A. Shumaeva, I. V. Bushuevoj. — M. : Al'fa-M: INFRA-M, 2008. — 653 s.
2. Grygors'ka O. Bjudzhetna polityka jak instrument derzhavnogo reguljuvannja ekonomiky / O. Grygors'ka // Visnyk antymonopol'nogo komitetu Ukrai'ny. — 2011. — № 4. — S. 29–33.
3. D'jkonova I. I. Podatky ta podatkovja polityka Ukrai'ny / I. I. D'jkonova. — K. : Naukova dumka, 1997. — 122 s.
4. Kolodko G. Instituty, politika i jekonomicheskij rost / G. Kolodko // Voprosy jekonomiki. — 2004. — № 7. — S. 40.
5. Krysovatyj A. I. Instytucijne seredovyshhe fiskal'nogo reguljuvannja social'no-ekonomichnyh procesiv / A. I. Krysovatyj, T. V. Koshhuk // Finansy Ukrai'ny. — 2011. — № 9. — S. 18–32.
6. Mel'nyk V. M. Vplyv bjudzhetno-podatkovogo reguljuvannja na rozvytok promyslovogo vyrobnyctva v Ukrai'ni / V. M. Mel'nyk, G. S. Mel'nychuk // Finansy Ukrai'ny. — 2008. — № 12. — S. 44–52.
7. Polyvana T. M. Global'ni ta jevropejs'ki chynnyky reguljuvannja finansovyh system kraj'n JeS / T. M. Polyvana. — Ekonomika ta derzhava. — 2011. — № 6. — S. 69–72.
8. Sokolovs'ka A. M. Podatkova systema kraj'ny: teorija ta praktyka stanovlennja / A. M. Sokolovs'ka. — K. : NDFI, 2001. — S. 78.
9. Stechenko D. Aktual'ni zavdannja i funkcija derzhavnogo reguljuvannja v realizacii' ekonomichnoi' polityky / D. Stechenko // Vyshha shkola. — 2004. — № 4. — S. 55–62.

10. *Tarasjuk M. V.* Osnovni vydy ta pryncypy derzhavnogo podatkovogo menedzhmentu / M. V. Tarasjuk // Visnyk Chernivec'kogo torgovel'no-ekonomichnogo instytutu KNTEU. — 2013. — Vyp. 3(51). — S. 283–288. — (Serija "Ekonomichni nauky").
11. *Susidenko V. T.* Suchasna sutnist' i arhitektonika podatkovogo reguljuvannja rozvytku suspil'stva / V. T. Susidenko, A. O. Nikitishyn // Aktual'ni problemy ekonomiky. — 2012. — № 1(127). — S. 234–242.
12. *Chernysheva N. I.* Nalogovyj mehanizm kak dejstvennyj instrument obespechenija regional'nyh jekonomicheskikh interesov / N. I. Chernysheva // Vestnik Rostovskogo gosudarstvennogo jekonomicheskogo universiteta "RINH". — 2007. — № 7. — S. 70–74.
13. *Chugunov I. Ja.* Bjudzhetnyj mehanizm reguljuvannja ekonomichnogo rozvytku : monografija / I. Ja. Chugunov. — K. : NIOS, 2003. — 488 s.
14. *Williamson O.* The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead / O. Williamson // Journal of Economic Literature. — 2000. — Vol. 38. — № 3. — P. 595–613.
15. Konstytucija Ukrai'ny vid 28.06.1996 № 254k/96-VR / Verhovna Rada Ukrai'ny // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. — 1996. — № 30. — St. 141.
16. Podatkovyj kodeks Ukrai'ny vid 02.12.2010 № 2755-VI / Verhovna Rada Ukrai'ny // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. — 2011. — № 13–17. — St. 112.
17. Bjudzhetnyj kodeks Ukrai'ny vid 08.07.2010 № 2456-VI / Verhovna Rada Ukrai'ny // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. — 2010. — № 50–51. — St. 572.

УДК 159.922.8

ЗАЗИМКО Оксана, к. психол. н., доцент кафедри психології КНТЕУ

ТЕМПОРАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ САМОПРОЕКТУВАННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Встановлено місце часової спрямованості та часової орієнтованості особистості в її самопроєктуванні. Визначено особливості перспективної спрямованості в юнацькому віці. Виявлено та описано 8 типів орієнтованості особистостей юнацького віку за часовою перспективою.

Ключові слова: самопроєктування, юнацький вік, життєвий досвід, темпоральність, часова спрямованість, часова орієнтованість.

Зазимко О. Темпоральные характеристики самопроектирования личности в юношеском возрасте. Установлено место временной направленности и временной ориентированности личности в ее самопроектировании. Определены особенности перспективной направленности в юношеском возрасте. Выявлены и описаны 8 типов ориентированности личностей юношеского возраста по временной перспективе.

Ключевые слова: самопроектирование, юношеский возраст, жизненный опыт, темпоральность, временная направленность, временная ориентированность.

Постановка проблеми. Кожна епоха відображається у своєму неповторному індивідуальному баченні й поясненні світу, своєму ідеалі, стилі мислення. Ця теза підтверджена різноплановими дослідженнями в різних галузях науки і мистецтва. В психології актуальною проблемою в теоретичному та прикладному аспектах постає вивчення проявів індивідуального досвіду людини, що живе в сучасному дискурсивному просторі, з метою вирішення завдань прогнозу та корекції розвитку її особистості й "прокладання" нею життєвого шляху, що переважно обумовлюється особливостями та можливостями її самопроєктування.

Самопроєктування особистості як передбачення себе в майбутньому тісно пов'язано з її ставленням до власного майбутнього та з оцінкою історії свого життя в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, зокрема, напрацьовань М. Гінзбурга, Є. Головахи, О. Кронніка, В. Чудновського, П. Яничева

та інших показує, що останніми роками накопичилось багато матеріалу, який свідчить, що діяльність людини зумовлюється моделлю її уявлень про власне майбутнє життя [1–4]. П. Яничев вказує, що психологічне майбутнє мотивує психологічне теперішнє, надає цінності чи знецінює його, а також зіставляється з минулим, приймається як наступність і розвиток минулого або як його відкидання і заперечення [4]. Сучасні психологічні концепції, які розробляються Л. Анцифоровою, П. Балтесом, С. Максименко, М. Смультсон тощо, ґрунтуються на безперервності розвитку особистості, тобто такого розвитку, що відбувається протягом усього життя, якому властива внутрішня динаміка набутого і втраченого. З'явилося поняття непрямої лінійного розвитку, відповідно до якого протягом життя відбувається не тільки нарощування потенцій, а існують спади і плато, збагачення (ампліфікація) одних функцій і збіднення інших. Людина може розглядати своє життя як безперервну лінію розвитку, проектуючи продовження цього розвитку у майбутнє, або може планувати зміни свого способу життя аж до повної його протилежності [5–7].

Життєві плани структурують майбутнє у смисловому змісті, спрямовують вектор особистісного зростання саме сьогодні, вимальовуючи сюжет особистісного майбутнього. Людина завжди ставить перед собою певні цілі, завдання, прагнучи їх досягти, і тим самим наблизитися до свого ідеалізованого образу "Я", ідеалізованого майбутнього. Тому майбутнє визначає нинішнє ідеальне "Я" чи ідеальні прагнення. Втім, чим більш структуроване майбутнє, тим більш залежною, ригідною є поведінка людини в теперішньому. Людина може стати рабом своїх планів, які не коректуються сьогоднішнім. Скерованість на майбутнє робить людину більш уразливою щодо стресів та зменшує відкритість її досвіду. Ці твердження класичної психології стали аксіоматичними і в практиці психологічної діяльності.

Роль структурування сьогоднішнього людини належить не лише передбачуваному майбутньому. Реінтерпретація власного минулого з погляду сьогоднішнього, вирішення завдань щодо "зобов'язань" своєму минулому також визначають сучасний стан людини та її перспективи. Насичення подієвістю сьогоднішнього життя чи надання йому значення лише межі між минулим та майбутнім визначають різноспрямовані вектори не тільки стилів мислення чи прийняття відповідних життєвих рішень, а й самопроекування особистості.

Зміна соціокультурного простору завжди впливає на окрему особистість, її погляди, переконання, життєвий досвід у цілому, що зумовлює переструктурування нею власної ментальної моделі світу та себе в ній. Якщо аналізувати досвід особистості постмодерного періоду, який поширився вже й на нашу країну, то для даної епохи, як стверджують дослідники, характерний розпад темпоральності (взаємозалежності, взаємопов'язаності подій минулого, теперішнього та

планів майбутнього). У зв'язку з цим відбувається "раптове" звільнення теперішнього моменту від будь-якої діяльності та пов'язаних з нею переживань. Теперішнє набуває ізольованості, втрачаються його причинно-наслідкові зв'язки з минулим, і, як наслідок, унеможливується планування майбутнього. Нерефлексивне теперішнє унаслідок своєї ізольованості "захоплює суб'єкта такою яскравістю, про яку неможливо розповісти, яка по суті підсилює матеріальність сприйняття..." [8, с. 50].

Студентство в своєму юнацькому віці завжди першим реагує на зміни соціокультурного контексту власним особистісним переструктуруванням. Тому метою цього дослідження є з'ясування особливостей темпоральних характеристик досвіду сучасних студентів, що може пролити світло на прикладну проблему особистісного зростання та дати поштовх для подальшого вивчення особливостей самопроєктування особистості в сучасному соціальному та індивідуальному дискурсивних просторах.

Результати дослідження. Варто зауважити, що для психології як академічної, так і практичної, визначення пріоритетної вагомості того чи іншого етапу життя людини на її особистісний розвиток не є однозначним. У напрямках глибинної психології стверджується, що істинні причини вчинків людини криються в її минулому, і тому в глибинній психотерапії наголошується на реконструкції прожитого суб'єктом життєвого шляху. В рамках поведінкових напрямів не приділяється великої уваги минулому особистості, поведінкова терапія пропонує аналіз актуальної ситуації з усіма її чинниками та засоби вирішення проблеми клієнта за принципом "тут і тепер". Персоналістичні напрями здебільшого орієнтовані на роботу зі структурою цінностей людини, з її життєвими планами та перспективами.

Темпоральні особливості досвіду особистості визначають напрям та структурно наповнюють її самопроєктування як в зрілому віці, так і на етапі юності. На сьогодні для психологічної науки, яка ґрунтується на герменевтичних принципах, безперечним фактом є те, що цінність минулого та перспективи майбутнього закладаються індивідуальними особливостями розуміння та інтерпретації власного життєвого досвіду через призму сучасного стану речей. Минуле існує лише в тому вигляді, а майбутнє набирає лише тих рис, якими їх наділяє людина з погляду сьогодення.

Часова орієнтованість людини вказує на динаміку її особистісного зростання. Зростання особистості в традиціях гуманістичної концепції не є власне розвитком особистості, а відбувається ніби "зсередини" особистості, на відміну від розвитку, який радше є формуванням певних особистісних якостей, визначених зовнішньо, в позаособистісному полі. Особистісне зростання – це повільний і поступовий процес, який відбувається за рахунок надання кодів чи

перекодування реальностей життєвого досвіду особистості. Оскільки особистісне зростання відбувається завдяки змінам життєвого досвіду, то його досить складно пов'язати з віковими періодами розвитку особистості. Це більш складний багатоаспектний процес, який має власну логіку та траєкторію.

Щодо часової спрямованості особистості, то в різні вікові періоди вона змінює свій загальний вектор. Наприклад, юнацький вік характеризується визначенням сенсу власного життя, побудовою його перспектив, постановкою життєвих планів з втілення своїх мрій, тобто є спрямованим на майбутнє. Доросла людина вже спроможна реалізувати задумане і, за сприятливих обставин, всі свої зусилля спрямовує на його втілення сьогодні. Людина похилого віку, коли основні життєві плани реалізовано, все частіше живе спогадами про минуле та реінтерпретує його. Отже, часова спрямованість тісно пов'язана з віковими етапами становлення особистості та є запорукою її розвитку.

Часова спрямованість вказує на напрям устремлінь, зосередження людини, за яким вона вбачає власні життєві цілі чи досягнення. Спрямованість людини на певний проміжок власного життєвого шляху є переважно усвідомленою, що забезпечує насичення подієвістю того чи іншого пікового періоду переживань власного життя. Пік переживань культурних сценаріїв життя в людини, за дослідженнями Д. Рубіна та Д. Бернтсен, припадає на 16–30 років [9], який і є центром спрямованості особистості.

Щодо особистісного зростання, яке є не віковою, а індивідуальною характеристикою особистості, то варто вживати інший термін – часова орієнтованість.

Часова орієнтованість – більш глибинна і власне індивідуальна особистісна ознака, яка вказує на "обізнаність" у власному житті. Часова орієнтованість є одним із чинників, завдяки якому особистістю "визначаються" критерії схематизації та конденсації власного життєвого досвіду, оскільки є результатом його розуміння та інтерпретації. Часова орієнтованість власного життя переважно не усвідомлюється людиною, але визначає напрям і межі її самопроекування.

На кожному віковому етапі важлива гармонія між минулим, майбутнім та сьогоднішнім, яку Ф. Зімбардо діагностує як часову збалансованість. Очікуване (передбачуване) майбутнє впливає на зміну сприйняття, розуміння й оцінку минулого. Такий вплив може здійснюватися через спрямовану, закономірну деформацію системи мотивів і установок особистості. У кожний момент домінуючий мотив, установка висвічує певну частину життєвого досвіду, і ця частина керує зміною сприйняття. Якщо з'являється мета як щось бажане у майбутньому, між майбутнім і сьогоднішнім встановлюється зв'язок. Іноді відсутність гармонії між минулим і майбутнім, перекося часових

координат блокують зростання особистості. Так діє виняткова концентрація людини на минулому, безперервне "перемелювання", наприклад, того, як могло б скластися життя. В іншій ситуації, навпаки, людина зосереджується на побудові планів, цілком спрямована у майбутнє і переповнена райдужними надіями або страхами і тривогою, тобто проживається досвід, якого ще реально не було і який може й не стати реальністю. Обидві позиції провокують відхід від повноцінного контакту з сьогоденням і призводять до зниження відповідальності за нього.

Тому загальноприйняте твердження, що юнацький вік спрямовано на перспективу, потребує уточнення та розширення. На сьогодні в психологічній науковій літературі, незважаючи на високу активність дослідження саме юнацького віку, не існує досліджень темпоральної орієнтованості сучасного студентства. А саме часова орієнтованість забезпечує подальшу траєкторію зростання особистості.

У цьому дослідженні для визначення часової перспективи особистості в юнацькому віці застосовано ряд методик, які спрямовані на отримання якісної та кількісної інформації. Серед них основні: написання автобіографії та аналіз її смислової структури, складання короткої розповіді про себе іншій людині, з якою є бажаним продовження позитивних стосунків, набір тверджень за аналогією з методикою часової перспективи Ф. Зімбардо та допоміжні методики, що допомагають досліджувати аспекти часової перспективи: графічний тест Коттла (тест кіл Коттла) і модифікована методика цільової спрямованості Я. Васильєва.

Аналіз часової спрямованості сучасних студентів дає змогу визначити генезис їх життєвих планів у складі суб'єктивної картини світу.

Частина життєвих завдань, а саме 8 %, за прогнозом самих юнаків, ніколи не збудеться, але вони ще дозволяють собі фантазувати та мріяти. 17 % завдань вже реалізовано, і їх позитивний наслідок, на думку студентів, буде супроводжувати їх все наступне життя. 26 % життєвих завдань розраховано на близьку, 17 % – на середню і 33 % – на далеку перспективу. Отже, юнацький вік дійсно є спрямованим на перспективу, оскільки рівно третина життєвих завдань юнаків повинна реалізуватись, як вони сподіваються, у далекому майбутньому.

Щодо сфер реалізації життєвих завдань, то найбільше життєвих планів – 37 % пов'язано з особистісною сферою, 19 % – зі сферою самоздійснення, 13 % – із професійною сферою, 10 % – із сімейною сферою як зі своїм подружжям, бажаними дітьми, так і своїми батьками. По 6 % життєвих завдань належать до соціальної та матеріальної сфери, і по 5 % – до дружньої та кохання. Планування особистісної і професійної сфер є взаємовиключними, тобто професійні життєві завдання частіше не пов'язуються з особистісними.

Досягнення життєвих завдань в особистісній сфері здебільшого передбачається у недалекому майбутньому, тобто плани особистісного

характеру належать до близької перспективи і не властиві далекій. Проте плани із самоздійснення у близькій перспективі відсутні і належать переважно далекій перспективі реалізації.

Дослідження також дало змогу встановити, що юнаки та дівчата, схильні до нейротизму, віддають перевагу життєвим завданням у сфері професійних та навчальних надбань. Особи, відкриті новому досвіду, не ставлять перед собою тих завдань, які, на їх думку, не можуть здійснитись; нереальні життєві завдання не планують й ті особи, які приймають відповідальність за їх здійснення виключно на себе. Більш добросовісні студенти, ті, що більш схильні до згоди з думкою значущих оточуючих, менш емоційно переживають невиконання власних життєвих планів.

Виконуючи графічний тест Котгла на часову перспективу, 86 % студентів також віддали перевагу майбутньому. Третина студентів найменше значення надають теперішньому часу, який існує для них у більш згорненому вигляді, а інколи є лише межею між минулим і майбутнім.

Дослідження підтвердило, що юнацький вік спрямований на перспективу майбутнього. Втім, далеке майбутнє в цьому віці "бачиться" досить туманно, з нечіткими обрисами та неусвідомленням пріоритетності цілей. Чіткість цілей у цьому віці відстежується лише на найближчі дні та місяці. В суб'єктивній картині власного життя юнаків та дівчат яскраво виражено переважання майбутнього над минулим і сьогоденням або, за висловом А. А. Кроніка, переважання потенційних причинно-цілевих зв'язків над реалізованими і актуальними.

У цьому віці теперішньому не приділяється значної уваги, для частини студентів воно є не самим життям, а ніби підготовкою до нього, етапом, за яким слідує повноцінне успішне життя. Сьогодні ж реалізуються лише особистісні бажання, які так чи інакше, порівняно з іншими життєвими завданнями, мають більш егоїстичний характер.

Саме завдяки появі у ранній юності відчуття плинності часу і себе в ньому, в студентські роки вимальовується модель власного життя як система життєвих планів з урахуванням життєвих обставин, хоча вона ще відрізняється крайньою мінливістю і слабкою продуманістю. І саме насиченість теперішнього часу різнобарвною подієвістю забезпечує більш повноцінне його переживання та переопрацювання, що приводить до більш глибокого розуміння та інтерпретації власного життєвого досвіду в темпоральному вимірі. Недооцінюючи події, що відбуваються сьогодні, особистість стає заручником своєї долі, втрачає авторство свого життя.

Тож у постановці життєвих завдань важлива роль належить теперішньому часу, тому від того, як особистість оцінює себе сьогодні, як вона розставляє пріоритети залежить сюжет її життя, його лейтмотив.

Сподівання молоді на самоздійснення у майбутньому, на успішне життя можуть реалізуватись за умов позитивного активного майбутнього у власній історії життя, реінтерпретації "зобов'язань" минулого, наявності реальних завдань сьогодення та насиченні подієвістю теперішнього часу їх життєвих історій.

Юнацький вік – це період усталення ціннісних орієнтацій, який часто проходить під впливом сильних емоційних переживань. Висвітлені юнаками в текстах події власного життя, включаючи й передбачуване майбутнє, досить емоційно насичені (середній бал емоційного насичення за 5-бальною шкалою дорівнює 4.2). У попередньому нашому дослідженні розкрито особливості формування життєвих цінностей в юнацькому віці за допомогою зчитування та засвоєння існуючих смислів з соціокультурного досвіду (репродуктивна когнітивна діяльність), а також за допомогою власного смислопородження як якісної зміни в їх розумінні та інтерпретації на рівнях особистого й особистісного досвіду [10]. Подальше дослідження дало змогу виокремити три групи осіб юнацького віку: здатних до смислопородження, орієнтованих на суб'єктивне теперішнє, та тих, у яких виникають труднощі у тлумаченні життєвих цінностей.

Смислопороджувальна діяльність спостерігається у тих досліджуваних, які в часовій та логічній послідовності різносторонньо висвітлюють історію власного життя, охоплюючи майже всі його сфери: особистісну, дружню, навчальну, професійної діяльності, соціальну тощо. Вони, хоча і зрідка, але без стороннього впливу схильні реінтерпретувати власний досвід.

Вирізняє цих досліджуваних подієва насиченість теперішнього часу. У висвітлених подіях вони відіграють роль головного героя оповіді з прийняттям відповідальності за їх наслідки, що вказує на авторство власної життєвої історії взагалі. В цілому на життєвій історії не відбивається фаталістичність, лише у сферах дружби та кохання простежується покладання авторів на власну долю. Втім, активна інтерпретація подій теперішнього стану не пов'язана з домінуванням у власній життєвій історії даного моменту життя, оповіді здебільшого орієнтовані на далеке майбутнє, у них майже відсутні плани на найближчу перспективу, в яку входять тільки найближчі дні. Юнаки, здатні до смислопороджувальної діяльності, свій футурологічний наратив (розповідь про себе в майбутньому) будують як на основі мрій, надій, очікувань і сподівань, так і цілком визначених життєвих планів і завдань. Опис майбутнього ґрунтується переважно на активній позиції з передбаченням досягнень, здійснення яких залежить як від самого автора оповіді, так і від обставин, що мають скластися.

У цілому особи юнацького віку, які здатні до "смислопородження", вирізняються активною авторською позицією щодо власної життєвої історії, яку вони описують різносторонньо у часовій та логічній послідовності.

Особи, які вкладають у життєві цінності смисли, орієнтовані на суб'єктивне теперішнє, також мають авторську позицію щодо власного життя, втім, вони переважно не орієнтовані на майбутнє, а воліють перебувати в гедоністичному теперішньому. Футурологічний наратив таких осіб переважно фантазійний або насичений бажаннями із "зони найближчого розвитку" чи конкретизованими життєвими завданнями. Відповідно в описі передбачуваних подій майбутнього зустрічаються дієслова від третьої особи, але з такою ж вірогідністю й від першої. Майбутнє, що описується, визначається лише близькою перспективою з певною ієрархією її цілей. Досвід минулого часто реінтерпретується з використанням захистів, минуле в основному пасивне, фаталістичне, але після реінтерпретації набуває нейтральних рис, де за частиною подій визнається авторство, а інша частина інтерпретується долею. В результаті реінтерпретації минулого майбутнє насичується планами, але фаталістичними залишаються сподівання щодо дружніх та сімейних стосунків. Інтерпретації та реінтерпретації найбільше піддаються події, пов'язані з розвитком власної особистості, власних захоплень, та дружні стосунки.

Таким чином, основною відмінністю між двома емпірично виділеними групами осіб юнацького віку щодо формування їх життєвої орієнтації є темпоральний опис подій власного життя, який властивий майже всім наративам групи, що породжує індивідуальні смисли власних життєвих цінностей, і майже відсутній у групі орієнтованих на суб'єктивне теперішнє. На відміну від першої виділеної групи, група "орієнтованих на суб'єктивне теперішнє" не вирізняється спрямованістю на майбутнє, але "смыслепопороджувальна група", яка здебільшого орієнтована на майбутнє, вирізняється більшою подієвою насиченістю теперішнього. За обома виділеними групами визнається авторство власної історії. Інтерпретація та реінтерпретація подій в "орієнтованих на суб'єктивне теперішнє" стосується лише декількох основних сфер їхнього життя, а в "смыслепопороджувальній групі" задіяні всі сфери їх життя.

Визначені групи не виключають одна одну. Одні й ті ж досліджувані можуть входити як в групу "смыслепопородження", так і "орієнтованих на суб'єктивне теперішнє". Якщо "смыслепопороджувальна група" продукує здебільшого наративи, то вимір "орієнтованих на суб'єктивне теперішнє" є тезаурусним [11]. Отже, існує й група особистостей юнацького віку, яку умовно можна назвати "наративно-тезаурусною". Описуючи історію власного життя в хронологічній послідовності, представники цієї групи раптом концентруються на певній його події (подіях) і переносяться в континуум пов'язаних з ними переживань, роздумів та здійснених на їх основі висновків.

Щодо осіб, в яких виникають труднощі в тлумаченні певних цінностей, встановлено, що свій життєвий досвід вони змальовують із забарвленням нереалістичної модальності, тобто життєві історії осіб,

що мають труднощі у визначенні цінностей життя, насичені мріями, які, як вони вважають, можуть ніколи не здійснитися. Отже, нереалістичність мрій (наявність марень) суттєво заважає визначенню власних життєвих цінностей.

У юнацькому віці з'являється усвідомлення неперервності й наступності часу, а тема майбутнього стає головним виміром у постановці життєвих завдань та самоздійсненні сьогодні. Теперішнє набуває смислу як підґрунтя майбутнього при врахуванні минулого і закладає базу для побудови реальних життєвих планів. Але водночас у сучасному соціокультурному просторі відбувається зміна акцентів часової перспективи, при якій теперішнє набуває певної ізольованості та суб'єктивності, що відбивається й на особистому досвіді осіб юнацького віку, що було емпірично доведено.

Досить часто життєві історії осіб юнацького віку (особливо це тексти, які адресувались незнайомцю, з яким досліджуваний бажає продовжувати позитивні взаємостосунки) обмежуються описом лише теперішнього стану оповідача чи його характеристик. Особливістю таких історій є відсутність опису будь-яких подій, вчинків та емоційних переживань, пов'язаних з ними. Є лише позитивна оцінка суб'єкта опису, з якої не проглядається усвідомлення своєрідності власного життя. Така притупленість емоційних переживань у теперішньому часі не відображується на усвідомленні власної унікальності, яка й підкреслюється текстами цього типу. Здебільшого охарактеризовані тексти досліджувані адресують знайомим їхнього віку з мережі Інтернет. Можна припустити, що ступінь реалістичності особистісного простору таких респондентів не дуже високий, здебільшого вони застосовують захисні форми інтерпретації досвіду, не враховують його реальних моментів, що і призводить до пониження емоційності текстів та відсутності діалогізму.

Аналіз показав, що при віковій спрямованості на майбутнє, майже половина життєвих історій респондентів не містить передбачення майбутнього. Можна допустити, що це є відображенням невпевненості у завтрашньому дні, розмитості перспектив, відбитком соціальних стереотипів, що зумовлюють дозованість інформації, тощо. Втім, статистична обробка результатів дослідження довела, що відсутність опису власного майбутнього спостерігається у досліджуваних, які не орієнтовані на майбутнє в часовій перспективі, а власне минуле описують з пасивного погляду і не надають рефлексивної інформації щодо власного життя в цілому. І навпаки, антиципація майбутнього виявляється в юнаків, які здатні рефлексувати власні життєві події, приймають відповідальність за їх результати та орієнтуються на позитивне активне майбутнє.

Таким чином, за допомогою проведеного аналізу вдалося встановити особливості часової спрямованості в юнацькому віці та перспективи її розвитку. Аналіз підтвердив загальну спрямованість юнаків та дівчат на власне майбутнє.

Часова орієнтованість, як зазначалось вище, не відповідає віковому етапу розвитку людини, а визначає інтенсивність її зростання та забезпечує напрям і можливості самопроекування. Часова орієнтованість особистості є визначальною у побудові та реалізації нею моделі власного життя.

Визначити типи орієнтованості особистостей юнацького віку за часовою перспективою вдалося за допомогою факторизації даних дослідження за методом головних компонентів при 15-разовому обертанні.

У результаті проведених статистичних підрахунків та інтерпретації їх результатів виділено 8 типів часової орієнтованості особистості в юнацькому віці. Серед них: один засвідчує збалансовану часову перспективу, в п'ятьох відстежується орієнтація на теперішній час, у двох – орієнтація на минулий час (причому, в жодній з них не ввійшло позитивне минуле), і лише в одному – орієнтація на майбутнє.

Особистості, *орієнтовані на збалансовану часову перспективу*, відчують взаємозв'язок минулого, теперішнього та майбутнього у власному житті. Досліджувані цього типу в розповіді про себе частіше за інших наводять рефлексивну інформацію. Вони прагнуть переживати ліричні та альтруїстичні емоції, дещо схильні до ризику. Як бажаних співбесідників вони найчастіше обирають близьких дорослих, а не одноліток, хоча проблем у спілкуванні з товаришами не відмічається. Вони ставлять перед собою реальні цілі, їх життєві завдання є масштабними, що пронизують весь їх життєвий шлях. Вказані цілі фактично не стосуються матеріальної сфери життя. Але у них, що характерно для цього вікового періоду, нечітко визначена пріоритетність життєвих цілей на фоні недостатньої їх усвідомленості.

Наступні два типи користуються досвідом двох часових орієнтацій: майбутнє і теперішнє та минуле і теперішнє.

Юнаки, що входять до типу *орієнтованих на майбутнє та відхиляють можливість гедоністичного сьогодення*, більш інтровертовані, дещо закриті новому досвіду та не схильні до ризику. Стосунки з іншими частіше будують з позицій (трансакційних станів за Е. Берном) дорослого та батьківської за формальним чи конфліктним типом. У розповідях про себе найчастіше висвітлюють власні плани та піднімають проблеми зі сфери навчання і професійної діяльності. Перевагу віддають практичним, акізитивним, глоричним та дещо гедонічним емоціям. Події майбутнього висвітлюють як фактологічну інформацію, успіх досягнень у майбутньому приписують в основному власним здібностям та можливостям, тобто займають суб'єктивно активну позицію щодо побудови власного життя. В описі минулого та теперішнього у власній історії життя також не займають пасивної позиції. Не схильні рефлексувати власне минуле, як і описувати власні негативні емоції, а також уникають розповідей, пов'язаних з коханням.

Юнаки та дівчата, що ввійшли до типу орієнтованих на *негативне минуле та фаталістичне теперішнє*, є переважно нейротичними особистостями, які бажають пережити альтруїстичні емоції та уникати пунічних. В автобіографії, описуючи власне минуле і сьогодення, майже не вживають активних дієслів першої особи, що свідчить про пасивне ставлення до плину власного життя; минуле фактично не піддається рефлексії та реінтерпретації. Життєві завдання переважно пов'язують з навчанням та професійною діяльністю, уникають завдань, що належать до особистісної сфери. У розповіді про себе однолітки вживають слова та вислови, що виражають амбівалентні емоції. Втім, у них відзначається сформованість відчуття взаємозв'язку минулого, теперішнього та майбутнього часів, але майбутнє майже не насичується подією.

Наступні три типи характеризуються орієнтацією лише на теперішній час, але з різною його інтерпретацією: гедоністичне, активне, фаталістичне.

Особи, орієнтовані на *гедоністичне теперішнє*, у власній біографії порівняно з іншими виділяють більше значущих подій та після певної роботи з текстом біографії часто доповнюють її випущеними віхами власного життя. У тексті часто зустрічається можливий стан здійснення подій. Вони переважно екстравертовані, схильні до ризику та мають гармонійний тип стосунків з оточуючими. Бажають пережити комунікативні, гностичні, естетичні та ліричні емоції. Описуючи власне майбутнє, використовують переважно дієслова пасивної форми, наводять лише фактологічну інформацію про передбачувані події. Розповідаючи історію про себе одноліткам, частіше за інших розкривають причинно-наслідкові зв'язки між подіями свого життя. Їх розповіді про себе забарвлені емоціями різних модальностей, а також містять і досить багато інформації без емоційного окрасу. Досить відверті у спілкуванні, розкривають майже всі теми власного життя: дружби, кохання, особистісну, навчально-професійну, сімейну. За цільовою спрямованістю відзначаються орієнтацією на самоздійснення. Таких осіб часто називають "душею компанії".

Ті особи, що займають активну позицію щодо власного життя сьогодні (*орієнтовані на активне теперішнє*), у взаємодії з іншими не займають батьківської позиції та позиції дорослого з формальним стилем спілкування. Їх історії емоційно насичені. Здійснення власних життєвих очікувань, на їх думку, в основному залежить від них самих, якщо ж деякі очікування не збудуться, вони будуть досить емоційно пережити невдачу. Втім, заслуги за власні надбання переважно приписують близькому оточенню. В особистісному плані – недобросовісні, але за методикою "Локатор великої п'ятірки" є більш творчими. Вони відчувають складний лінійний взаємозв'язок минулого, сьогодення та майбутнього, але у розповіді про себе обмежуються лише подіями сьогодення. Інформація про минуле та теперішнє передається

у фактологічному стилі, майже без рефлексивної обробки, уникають висвітлення власних перспектив.

Особи з пасивною позицією щодо власного життя (*фаталістичне теперішнє*) переважно мають плани лише на близьку перспективу, в основному їх переживання пов'язані з найближчими днями, а життєві завдання на декілька років вперед майже відсутні. Власні перспективи вбачають в основному у задоволенні особистих бажань, завдання із самоздійснення для себе майже не визначають. Розповідаючи іншим про життєвий шлях у минулому, уникають дієслів активної форми від першої особи. У власному житті найбільше бажають пережити моральні емоції та піддають сьогодення певному рівню рефлексії.

Виділяється також ще два типи – орієнтованих на негативне минуле та неорієнтованих на майбутнє.

Досліджувані, що увійшли до типу орієнтованих на *негативне минуле*, у наративній розповіді досить рідко вживають активні дієслова від першої особи, події власного життя емоційно не насичують. Для історій одноліткам обирають події сьогодення і уникають подій минулого. Найбільші сподівання власного життя покладають на майбутнє. Життєві завдання, пов'язані зі сферою дружби, майже відсутні.

Особи, що *не орієнтовані на майбутнє*, при взаємодії з іншими найчастіше займають позицію дитини за відгородженим типом. Життєві завдання не пов'язують із сімейною сферою. Не мають відчуття темпоральності та не схильні до ризику. Бажаними для них є переважно глоричні та гностичні емоції і потреби.

Належність людини до виділеного типу часової орієнтованості може зберігатись протягом подальшого життя, якщо не відбудеться рефлексивного переструктурування нею власного життєвого досвіду.

Проведений теоретико-емпіричний аналіз зазначеної проблеми дозволяє зробити такі **висновки**.

Особливості самопроекування особистості визначаються віковими темпоральними характеристиками життєвого досвіду людини та індивідуальними можливостями його розуміння й інтерпретації в просторово-часових детермінантах.

Вікові темпоральні ознаки самопроекування зумовлюються часовою спрямованістю особистості, індивідуальні – часовою орієнтованістю.

Часова спрямованість переважно усвідомлюється особистістю та вказує на напрям устремлень, зосереджень людини на певних подіях з власного минулого, теперішнього чи майбутнього життя.

Часова орієнтованість – глибинна індивідуальна характеристика людини, яка є основним чинником "визначення" власних критеріїв схематизації та конденсації життєвого досвіду.

Підтверджено, що юнацький вік спрямований на перспективу, хоча майбутнє в цьому віці ще не має чітких обрисів.

З'ясовано, що респонденти, які не орієнтовані на майбутнє в часовій перспективі, з пасивною позицією щодо власного минулого і

нерефлексивним ставленням до подій власного життя в цілому, уникають висвітлення власних перспектив. І навпаки, антиципація майбутнього виявляється у тих юнаків та дівчат, які здатні рефлексувати власні життєві події, приймають відповідальність за їх результати та орієнтуються на позитивне активне майбутнє.

Визначено типи орієнтованості особистостей юнацького віку за часовою перспективою: один засвідчує збалансовану часову перспективу, в п'ятьох відстежується орієнтація на теперішній час, у двох – орієнтація на минуле і лише в одного – орієнтація на майбутнє.

Часова орієнтованість власного життя переважно не усвідомлюється людиною, але визначає напрям і межі її самопроекування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. — 1994. — № 3. — С. 43–52.
2. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. — К. : Наукова думка, 1984. — 209 с.
3. Чудновский В. Э. Воспитание способностей и формирование личности / В. Э. Чудновский. — М., 1986. — С. 23.
4. Яничев П. И. Субъективные модели прошлого, настоящего и будущего в подростковом и юношеском возрасте / П. И. Яничев // Наш проблемный подросток. — 1999. — С. 50–60.
5. Анциферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л. И. Анциферова. — М. : Институт психологии РАН, 2006. — 512 с.
6. Балтес Б. П. Всевозрастной подход в психологии развития: исследование динамики подъемов и спадов на протяжении жизни / П. Б. Балтес ; пер. с англ. И. Ариевича // Психологический журнал. — Т. 15. — 1994. — № 1. — С. 60–80.
7. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. — К. : КММ, 2006. — 240 с.
8. Джеймисон Ф. Постмодернизм або Логіка культури пізнього капіталізму / Ф. Джеймисон. — К. : Курс, 2008. — 504 с.
9. Rubin D. C. Cultural Life Scripts Structure Recall from Autobiographical Memory / D. C. Rubin, D. Berntsen // Memory & Cognition. — 2004. — Apr. 32(3). — P. 427–442.
10. Зазимко О. В. Формування життєвих цінностей в юнацькому віці: психологічні особливості / О. В. Зазимко // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. — 2012. — № 4 (84). — С. 89–104.
11. Эпштейн М. Н. Жизнь как тезаурус / М. Н. Эпштейн // Московский психотерапевтический журнал. — 2007. — № 4. — С. 47–56.

Стаття надійшла до редакції 25.06.2013.

Zazymko O. The temporal characteristics of self-development in adolescence.

Background. Modern sociocultural discursive space has caused a number of changes in personal development. The exploration of manifestations of the personal development through his temporal characteristics throws light on self-designing features of a person.

The review of scientific sources shows that in recent years there has been accumulated quite a lot of material that shows that personal activity is predermined by the

model of his ideas about his own future life. The attitude to the future is always formed on the base of understanding and person's interpretation of his life experience. For the experience of the postmodern period the collapse of temporality is a characteristic occurrence, that at the moment still hasn't been investigated at the level of the individual's experience. Clarification of the temporal characteristics of the modern student's experience is the basic aim of the nominated research.

The results of research. As a result of research there has been found out that the age temporal characteristics of life experience and the individual possibilities of its understanding and interpretation in the space and time determinants condition self-designing features of a person in his adolescence.

The central aspect of the work is the simultaneous separation of correlation between temporal direction and temporal orientation of a person and their ascertainment. The temporal direction indicates the direction of aspirations, person's focuses on some periods of his life. The temporal orientation is one of the deepest characteristics of a person and the main factor for "determination" of his own schematization criteria and life experience condensation.

It has been confirmed by the conducted research that adolescence is directed to prospect, though the future in this age isn't clearly outlined. On the base of extra analysis there have been determined the types of personal orientations in adolescence according to the temporal perspective. There has been ascertained that the temporal characteristics of a personal life is mostly unrealized by a man but determines the direction and limits of his self-designing.

Conclusions. The conducted research throws light on the applying problem of the personal growth in adolescence and stimulates the further studying of self-designing features of a person in the modern social and individual discursive fields.

Keywords: self-designing, adolescence, life experience, temporality, time direction, time orientation.

REFERENCES

1. Ginzburg M. R. Psihologicheskoe sodержanie lichnostnogo samoopredelenija / M. R. Ginzburg // Voprosy psihologii. — 1994. — № 3. — S. 43–52.
2. Golovaha E. I. Psihologicheskoe vremja lichnosti / E. I. Golovaha, A. A. Kronik. — K. : Naukova dumka, 1984. — 209 s.
3. Chudnovskij V. Je. Vospitanie sposobnostej i formirovanie lichnosti / V. Je. Chudnovskij. — M., 1986. — S. 23.
4. Janichev P. I. Subektivnye modeli proshlogo, nastojashhego i budushhego v podrostkovom i junosheskom vozraste / P. I. Janichev // Nash problemnyj podrostok. — 1999. — S. 50–60.
5. Anciferova L. I. Razvitie lichnosti i problemy gerontopsihologii / L. I. Anciferova. — M. : Institut psihologii RAN, 2006. — 512 s.
6. Baltes B. P. Vsevozrastnoj podhod v psihologii razvitija: issledovanie dinamiki podemov i spadov na protjazhenii zhizni / P. B. Baltes ; per. s angl. I. Arievicha // Psihologicheskij zhurnal. — T. 15. — 1994. — № 1. — S. 60–80.
7. Maksimenko S. D. Genezis sushhestvovanija lichnosti / S. D. Maksimenko. — K. : KMM, 2006. — 240 s.
8. Dzhejmison F. Postmodernizm abo Logika kul'turi pizn'ogo kapitalizmu / F. Dzhejmison. — K. : Kurs, 2008. — 504 s.
9. Rubin D. C. Cultural Life Scripts Structure Recall from Autobiographical Memory / D. C. Rubin, D. Berntsen // Memory & Cognition. — 2004. — Apr. 32(3). — P. 427–442.
10. Zazimko O. V. Formuvannja zhittevih cinnostej v junac'komu vici: psihologichni osoblivosti / O. V. Zazimko // Visnik Kiivs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universitetu. — 2012. — № 4 (84). — S. 89–104.
11. Jepshtejn M. N. Zhizn' kak tezaurus / M. N. Jepshtejn // Moskovskij psihoterapevticheskij zhurnal. — 2007. — № 4. — S. 47–56.

УДК 004:378.1

СКУЛОВАТОВА Олена, к. психол. н., доцент кафедри психології КНТЕУ

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР ВПЛИВУ НА ЯКІСТЬ НАВЧАННЯ

Розглянуто актуальні питання розгортання взаємодії викладачів та студентів у рамках Інтернет-простору. Визначено, що поява та широке розповсюдження мережі Інтернет змінює стиль підготовки до занять, дає додаткові можливості спілкування, відкриває широкий доступ до інформації, але тим самим створює ситуацію перенасичення інформацією, що практично не засвоюється через її обсяг та розпорошеність.

Ключові слова: якість освіти, Інтернет, навчальні технології, соціальний простір.

Скуловатова Е. Интернет-ресурсы как психологический фактор влияния на качество обучения. Рассмотрены актуальные вопросы взаимодействия преподавателей и студентов в рамках Интернет-пространства. Определено, что появление и широкое распространение сети Интернет меняет стиль подготовки к занятиям, дает дополнительные возможности общения, открывает широкий доступ к информации, но тем самым создает ситуацию перенасыщения информацией, которая практически не усваивается из-за ее объема и разобщенности.

Ключевые слова: качество образования, Интернет, учебные технологии, социальное пространство.

Постановка проблеми. Сучасні викладачі під час семінарських та практичних занять постійно стикаються з проблемою впливу глобальної інформаційної мережі. Особливо це стосується дисциплін гуманітарного напрямку, де непотрібно розв'язувати задачі або проводити розрахунки. Звичні традиційні форми підготовки, в яких студент самостійно готує питання, есе, літературний огляд, реферативне повідомлення тощо і виступає з ними перед аудиторією, часто є неефективними через те, що матеріал, який він виголошує, виявляється "скачаним", у кращому випадку, з кількох, а частіше з одного електронного ресурсу. Ще десять років тому студенту для підготовки до заняття необхідно було попрацювати в бібліотеці, переглянути першоджерела, виписати потрібні ідеї, опрацювати та переосмислити матеріал, то тепер достатньо задати параметри пошуку в одному з пошукових сервісів і отримати готовий реферат, повідомлення, статтю, які виконані за всіма вимогами, що не стимулює до самостійної праці, оскільки дає альтернативні і менш витратні способи виконання поставлених завдань. У результаті завдання, що покликані стимулювати

самостійність, творчий пошук, вчити аналізувати матеріал, виявляються недовірливими і призводять до механічного відтворення чужих текстів.

Педагогічна наука та практика не стоять на місці, і викладачі, в свою чергу, шукають шляхи підвищення якості освіти загалом та навчального процесу зокрема. Тому врахування перспектив, можливостей, а також змін, які привносить у сучасну вищу школу всевітня мережа Інтернет, є одним з актуальних завдань педагогіки та психології.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблема ролі та значення Інтернету в рамках освітньої діяльності постала разом із глобальним поширенням сучасних комп'ютерних технологій в Україні, тобто їй приблизно дев'ять – десять років. На останні п'ять років припадає період її активного дослідження в рамках педагогічної науки (С. Агапонов, М. Горюнова, М. Лебедева [1], О. Андрєєв [2], М. Бухаркіна, М. Моїсєєва, О. Полат [3], М. Кісіль, М. Нежурина, Н. Опар [4], О. Кущенко [5], Г. Онкович [6], І. Піголенко [7] та ін.), але багато аспектів лишаються маловивченими. У свою чергу, впровадження інноваційних методів освіти викликає загальний інтерес спеціалістів-практиків різних сфер. Методичні розробки та наукові дослідження в цьому напрямі набули значного поширення.

Проблема якості освіти – завжди у центрі уваги педагогів. На рівні філософського узагальнення нею займаються Т. Байбікова, Т. Сиволап [8], Л. Бобух, К. Бобух [9], С. Єрмак [10] та ін. Окремі аспекти забезпечення якості професійної підготовки студентів вивчали В. Безпалько [11], Е. Васильєва [12], Ю. Гусєв, А. Кричевський, В. Грановський, А. Скалон [13], Л. Коновалов [14] та ін.

Метою статті є аналіз впливу мережі Інтернет на якість вищої освіти в Україні та визначення можливих засобів запобігання негативним наслідкам його широкого використання у навчальному процесі.

Результати дослідження. На сучасному етапі розвитку інтернет-технологій багато освітніх завдань виявились винесеними у віртуальний простір. Передусім, це технології дистанційного навчання, відносно нової, але популярної форми, що відкриває широкі можливості для студентів та дозволяє значно зменшити витрати на підготовку спеціалістів. Цей тип навчання містить і ряд недоліків, пов'язаних з ускладненням контролю якості. У цій статті недоцільно на них зупинятися, оскільки ці технології перебувають ще в процесі розвитку і потребують окремого пролонгованого фундаментального дослідження. У центрі уваги даного дослідження – вплив Інтернету на якість класичних форм навчання.

Якість освіти – питання з багатовіковою історією. Воно піднімалося ще такими мислителями Стародавньої Греції, як Платон та Аристотель. У його визначенні досі не існує однозначності. Безпосередньо проблема якості освіти в сучасному її розумінні почала підніматися з кінця минулого століття. Так, деякі російські дослідники (Л. Громова, С. Трапїцин та В. Тимченко) пропонують об'єднати

існуючі визначення якості освіти в такі групи: якість як абсолютна оцінка; якість як властивість предмета, об'єкта, явища; якість як відповідність призначенню; якість як відповідність вартості; якість як відповідність стандартам [15; с. 22–24]. М. Кісіль та Н. Опар, аналізуючи проблему визначення "якості освіти", дійшли висновку, що "якість вищої освіти – це рівень відповідності різноманітних аспектів вищої освіти системі прийнятих вимог, соціальних норм, державних та міжнародних освітніх стандартів та їх здатність задовольняти потреби громадян та суспільства в цілому" [4; с. 159–160].

Американські вчені Д. Коблі та М. Уїтт визначають такі критерії якісної освіти: суб'єкти навчання – здорові, отримують належне харчування, готові брати участь в освітньому процесі та навчатись за підтримки сім'ї і суспільства; освітнє середовище – здорове, безпечне, забезпечене необхідними ресурсами і сприятливими умовами; зміст освіти, який відображено у відповідних навчальних програмах і матеріалах, сприяє оволодінню базовими знаннями, вміннями і навичками, а також знаннями в таких сферах, як гендер, здоров'я, харчування, подолання хвороб, світове співіснування; навчальний процес спрямований на розвиток і формування особистості; результати включають знання, вміння, особистісну позицію, пов'язані з національними завданнями у галузі освіти та позитивною участю у суспільному житті [16].

У широкому розумінні якість освіти розглядають як ряд системно-соціальних якостей і характеристик, які визначають відповідність системи освіти прийнятим вимогам, соціальним нормам, державним освітнім стандартам [4; с. 160]. У вузькому – як перелік вимог до особистості, освітнього середовища й системи освіти, що реалізує їх на певних етапах навчання людини, і якому відповідає певна сукупність показників [17]. У сучасному світі якість освіти відносно системи освіти, окремих освітніх закладів, кожного суб'єкта освіти, всіх зацікавлених сторін виступає як "лакмусовий папір" соціальної стабільності суспільства і гарантія його динамічного розвитку [15; с. 28].

Питання якості освіти нині активно обговорюється на державному рівні: "поліпшення якості освіти та рівний доступ до неї є одним з головних завдань сучасної державної політики в галузі освіти, національним пріоритетом і передумовою національної безпеки держави, умовою реалізації права громадян на освіту" [18]. На сайті Міністерства освіти і науки України опубліковано документ під назвою "Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки" [19], який підкреслює значущість цього питання, що обумовлено геополітичною конкуренцією між країнами, зокрема в царині інтелектуальних ресурсів, адже у високотехнологічному інформаційному суспільстві якість освіти є головним аргументом у забезпеченні такого рівня життєвої і професійної компетентності людини, розвитку людського потенціалу, який би задовольняв, насамперед, потреби особистості,

суспільства і держави [17]. Крім того, активна політика України з приєднання до Болонського процесу також сприяє актуалізації питання якості освіти.

У вивченні проблеми, яка розглядається, можливо виходити з двох основних критеріїв – рівня отриманих знань, вмінь та навичок і професійної компетентності випускників ВНЗ, тобто безпосередньої можливості використання здобутих знань у практичній діяльності. Виходячи з цих критеріїв, основними показниками якості освіти виступає, поряд з кількістю, сучасністю та змістом накопичених знань, конкурентоспроможність та затребуваність випускників ВНЗ на ринку праці, їх подальші досягнення у професійній сфері. Тобто якість отриманої освіти визначається не тільки кількістю, глибиною, універсальністю, сучасністю та ґрунтовністю знань, але й вмінням використовувати їх у професійній діяльності.

Сучасний ринок праці часто вимагає спеціалістів таких професій, які не готують у ВНЗ. Часом роботодавці ставлять перед працівниками завдання, які не передбачала їх професійна підготовка. Від того, наскільки вправно молодому спеціалісту вдається справитись з поставленими задачами, залежить його подальша кар'єра та рівень доходів. Тому якість освіти можливо розглядати на різних рівнях: *на державному та на рівні ВНЗ* (шляхом тестування та моніторингу) – як зміст, глибина, концептуальність, цілісність та змістовність отриманих студентами знань; *на рівні роботодавців* – як суб'єктивна оцінка професійної готовності спеціаліста та його потенційних можливостей; *на рівні самої особистості*, що отримала певний багаж знань, вмінь та навичок і постала перед реаліями сучасної професійної діяльності.

Інтернет за своєю значущістю не уступає найбільш суттєвим винаходам людства. Він дуже активно та міцно закріпився в сучасному житті і продовжує нарощувати темпи поширення та розвитку. На сьогодні через мережу Інтернет можливо здійснювати значну кількість різноманітних операцій не лише розважального, а й практичного характеру, наприклад, таких, як оплата різноманітних послуг, зокрема й комунальних, контролювання банківських рахунків, проведення конференцій, участь у біржових торгах, купівля широкого спектру товарів, контроль за працівниками підприємства, обмін інформацією між певним колом людей, обговорення умов договорів, ведення листування, рекламування та просування товарів і послуг. Спектр цих можливостей дуже широкий і збільшується щодня.

Сучасна студентська молодь активно використовує ресурси Інтернету, зокрема і для підготовки до занять. Проведено опитування серед студентів перших курсів з метою визначення ступеня використання Інтернету в підготовці до практичних та семінарських занять. Загалом в опитуванні взяли участь 196 осіб. Виявилось, що Інтернет тією чи іншою мірою використовують усі опитані студенти. На питання "Чи користувалися ви ресурсами Інтернету для підготовки до

шкільних занять?" 10% опитаних відповіли, що користувалися постійно, 60% – час від часу, 6% – іноді, коли була можливість чи нагальна потреба, і 24% – практично не користувалися. Результати опитування свідчать, що вступивши до ВНЗ, студент починає відчувати нагальну потребу в доступі до мережі Інтернет, яку він не відчував так сильно, будучи школярем, або не мав матеріальної можливості її реалізувати.

Інтернет вніс значні зміни в організацію загального суспільного простору. Стиль спілкування змінився у бік скорочення та лаконічності висловлювань – що відповідає швидким темпам сучасного життя. В соціальних мережах, форумах, електронній пошті, програмах для переговорів (Skype, ICQ) побутує особливий стиль мовлення, який характеризується специфічними термінами, скороченнями, "смайлами", перемежовується посиленнями, цитатами, вставками та іншими засобами передання інформації. Тим самим Інтернет впливає на формування особистості, яка активно використовує ці засоби. Крім семантичних одиниць "інтернет-мови", на особистість впливають ще й особливості доступу до інформації. Провідного значення набуває форма організації "інтернет-простору", який існує як постійне розгалуження. У ньому немає лінійності. Образно він виглядає як лабіринт віртуального тексту, що вимагає від людини вироблення нових засобів орієнтування.

Нові технології, які створюються людиною для полегшення життя, в результаті призводять до його ускладнення. Вони змушують вивчати нові способи маніпулювання, оволодіння технологією і відповідно зумовлюють ускладнення свідомості. Тому ставити питання про те, чи використовувати Інтернет у навчальному процесі, недоречно, так як заборонити його, відгородитись чи ігнорувати неможливо. Він став частиною реальності сьогодення, і завдання педагогів полягає в тому, щоб зрозуміти, яким чином його використовувати для оптимізації та підвищення рівня освіти.

Сучасний викладач, формуючи навчальний курс, змушений виходити з апріорного існування всесвітньої мережі Інтернет. Але він може обирати, якого масштабу і значення набуде Інтернет для даного конкретного курсу. Це залежить від таких факторів, як:

- *глибина освоєння самим викладачем мережі Інтернет.* Наскільки він вміє і хоче ним користуватися. Цей критерій варіюється від небажання та невміння використовувати пошукові системи до навичок самостійного створення сайтів та написання комп'ютерних програм;

- *специфіка курсу, що викладається.* Для гуманітарних дисциплін можливості використання Інтернету ширші, ніж для технічних або суто практичних прикладних дисциплін, де метою виступає формування певних практичних вмінь та навичок, хоча і в цьому контексті можливі різні варіанти;

• *можливості вільного доступу студентів до мережі Інтернет та їх навички його використання.* Це питання може мати як матеріальний характер (визначається фінансовою спроможністю студента та наявністю покриття Інтернету), так і когнітивний, (визначається ступенем спроможності конкретної людини оволодіти комп'ютером).

У процесі викладання дисципліни Інтернет може відігравати роль джерела інформації, засобу контролю, поля спілкування, способу організації самого процесу навчання. Часто використання Інтернету зустрічає внутрішній психологічний супротив викладачів, тому що вимагає перебудови вже розроблених, випробуваних та звичних форм організації вивчення матеріалу. У таких випадках виникає невідповідність сучасності, і студенти її відчують (за результатами зазначеного опитування 95 % студентів вважають обов'язковим для викладача використовувати можливості Інтернету в процесі вивчення дисципліни). З цього випливає, що якість навчального процесу залежить від доцільності та продуманості використання інтернет-технологій.

Останніми десятиліттями розроблено значну кількість методів самостійного навчання, особливо популярними серед них були методики та програми вивчення іноземних мов, але, незважаючи на широку доступність та поширення таких курсів, найбільш ефективним лишається оволодіння мовою під керівництвом репетитора або в малій групі, де відбувається безпосереднє спілкування, або, як варіант, спілкування з носіями мови. Це виправдано тим фактом, що людина лишається соціальною істотою, і міжособистісна взаємодія є найбільш дієвим способом передання знань. Тому можна стверджувати: якими б ефективними не були засоби навчання у віртуальному просторі, без суб'єкт-суб'єктної взаємодії (а вона у повному значенні реалізується лише поза мережею) ефективне навчання неможливе. Інтернет дає змогу безпосередньо спілкуватися з людиною завдяки використанню веб-камер, але застосовуючи цей пристрій, ми отримуємо інформацію лише через два канали сприйняття: зоровий та слуховий, інші ж, які є також важливими та інформативними, не беруть участі у процесі.

Для навчального процесу Інтернет відкриває широкі можливості оптимізації та підвищення ефективності, тим самим впливаючи на якість освіти як результат цієї діяльності. Види робіт можуть вирізнятися за показниками, що не применшує ступеня участі викладача у навчальному процесі.

По-перше, пошук відповіді на питання, що розглядаються на семінарських заняттях. Цей пункт вимагає обережності, контролю та систематичного підходу. Готуючись до заняття, студент може піти шляхом найменшого використання енергетичних затрат, тобто "скачати" готову відповідь, розділ підручника або реферат та, особливо не замислюючись, прочитати його в аудиторії. Такий підхід не дає жодних результатів, ні для самого доповідача, ні для інших студентів. Тому викладач, коли ставить завдання самостійно підготувати питання

до семінарського заняття, реферативні повідомлення або доповіді, повинен формулювати питання таким чином, щоб підготовка вимагала не тільки пошукової активності, але й аналізу та структурування отриманої в процесі пошуку інформації. Студент, впорядковуючи, виділяючи головне та відкидаючи другорядне, навчається самостійно мислити, бачити проблему загалом, оволодіває знаннями не як пасивним багажем, а як активним та осмисленим набором певних уявлень.

Такий тип підготовки, звісно, вимагає від студента більше часу і значних енергетичних витрат, а від викладача – чітко формулювати критерії підготовки та виробити систему оцінювання. Важливо привчати студентів у своїх роботах посылатися на авторів, правильно складати бібліографічний опис, вимагати використовувати кілька джерел для підготовки. Інтернет наповнений даними, але серед них зустрічаються публікації низької якості: написані без дотримання стилю, зазначення автора, дати публікації, посилань на джерела, які цитуються чи наводяться в тексті, або ж такі, що бездоказово стверджують сумнівні речі. Часом статті є результатом багаторазового копіювання з одного сайту на інший. Тому вимога використовувати посилання на авторів у доповідях, реферативних повідомленнях та виступах сприяє більш критичному відбору інформації, формуванню поваги до чужої інтелектуальної власності та виробленню критичного наукового підходу.

По-друге, використання Інтернету як засобу контролю знань дає можливість викладачу економити аудиторний час, відведений на вивчення дисципліни. Контроль може здійснюватись у формі тестування, коли студент відповідає на питання тесту on-line. Недолік цієї форми в тому, що студент легко може списати в товариша, тобто не витратить потрібних для розв'язання тесту зусиль, і відповідно не відбудеться засвоєння матеріалу.

Також контроль може відбуватися у формі здачі письмових творчих робіт, які студенти пересилають електронною поштою чи вивішують на спеціально створеному форумі з дисципліни, що вивчається, де безпосередньо може відбуватися їх обговорення групою. Така форма стимулює активність студентів, привчає до відповідальності за написаний матеріал, стимулює дискусію і формування власної думки учасників обговорення та економить аудиторний час.

По-третє, використання Інтернету як способу оперативного обміну навчальною інформацією передбачає створення системи зберігання інформації, що може реалізовуватись через спеціально створені сайти чи розділи сайтів, файлові обмінники, віртуальні диски, електронну пошту, Skype, ICQ, соціальні мережі тощо. Головне, щоб система обміну була доступною та зрозумілою для викладача і студентів, не вимагала складних дій з введенням шестизначних кодів, перегляданням рекламних роликів, реєстрації на різних сторінках та ін. Інформацією для обміну можуть виступати підручники та статті з

дисципліни, що вивчається, тексти лекцій та презентації до них, завдання, методичні матеріали, навчальне відео, зразки студентських робіт тощо.

По-четверте, використання мережі Інтернет з метою спілкування, обговорення проблемних питань та консультування студентів. При грамотному, зваженому підході Інтернет дає для цього дуже широкі можливості. Головне, щоб спілкування в мережі не стало сурогатним замінником "живої" дискусії.

Усі зазначені види робіт дають навчальний ефект лише за умови використання їх як додаткових засобів навчання. Важливо, щоб вони не стали замінником спілкування між викладачем та студентом.

Висновки. З виникненням Інтернету змінилась сама форма організації соціального простору. На сучасному етапі розвитку технологій вже недоцільно розмірковувати про використання чи не використання Інтернету в навчальному процесі, а можливе лише вивчення специфіки та можливостей всесвітньої мережі. Зважаючи на це, проблема якості навчального процесу постає досить гостро і вимагає цілеспрямованої розробки технологій педагогічної роботи з використанням інтернет-ресурсів. Такий підхід дозволяє не лише не втрачати показники якості знань студентів, але й підвищувати їх у процесі навчання. У сучасному педагогічному процесі Інтернет повинен не зайняти місце викладача, а стати інструментом планомірного, свідомого та ґрунтовного навчання, тому що якість освіти визначається не лише кількістю здобутих знань, але й виробленням специфічних вмінь та навичок, що стають важливою передумовою успішності майбутньої професійної діяльності, і провідне місце серед них посідає вільне користування Інтернетом.

Таким чином, у результаті аналізу специфіки впливу мережі Інтернет на якість вищої освіти в Україні визначено можливі засоби запобігання негативним наслідкам його широкого використання в навчальному процесі. Перспектива подальшого дослідження полягає у вивченні змін, які відбуваються на особистісному рівні у користувачів Інтернету, та розробленні психологічних методів допомоги особистості, що має інтернет-залежність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Дистанционные образовательные технологии (проектирование и реализация учебных курсов)* / М. Б. Лебедева, С. В. Агапонов, М. А. Горюнова и др. — СПб. : БХВ-Петербург, 2010. — 336 с.
2. *Андреев А. А.* Обучение через Интернет: состояние и проблемы / А. А. Андреев // Высшее образование в России. — 2009. — № 12. — Режим доступа : <http://www.vovr.ru/arhiv2009.html>.
3. *Интернет-обучение: технологии педагогического дизайна* / М. В. Моисеева, Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. И. Нежурина. — Режим доступа : <http://iatp.projectharmony.ru/publications/Internet-2004.pdf>.

4. Кісіль М. В. Вплив глобалізації на формування державних механізмів забезпечення якості вищої освіти в Україні / М. В. Кісіль, Н. В. Опар // Координати управління : зб. праць / за ред. Д. І. Дзвінчука. — Вип. 1. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. — С. 158 — 166.
5. Кущенко О. С. Формування культури Інтернет-комунікації майбутніх учителів засобами інформаційно-комунікаційних технологій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 –загальна педагогіка; історія педагогіки / О. С. Кущенко. — Запоріжжя, 2008. — 20 с.
6. Онкович Г. В. Медіаосвіта як інтелектуально-комунікативна мережа / Г. В. Онкович // Вища освіта України. — 2008. — № 3. — С. 130–137.
7. Пиголенко І. В. Інтернет-технології як засіб формування ціннісних орієнтацій студентства на шляху до інформаційного суспільства (на прикладі НТУУ "КПІ") : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.10 "Філософія освіти" / І. В. Пиголенко. — К., 2007. — 20 с.
8. Байбикова Т. Н. Использование новых информационных технологий для развития творческого мышления как способ повышения качества обучения / Т. Н. Байбикова // Качество. Инновации. Образование. — 2008. — № 4. — С. 21–24.
9. Бобух Л. В. Информация как продукт и критерий качества образования / Л. В. Бобух, Т. Н. Сиволап, К. А. Бобух // Качество. Инновации. Образование. — 2008. — № 7. — С. 36–39.
10. Ермак С. Использование информационных технологий как путь к повышению качества образования / С. Ермак // Ректор вуза. — 2008. — № 10. — С. 58–62.
11. Беспалько В. П. Качество образовательного процесса / В. П. Беспалько // Школьные технологии. — 2007. — № 3. — С. 164–177.
12. Васильева Е. Удовлетворенность студентов качеством образовательного процесса как критерий социальной эффективности функционирования вуза / Е. Васильева // Вестник высшей школы. — 2007. — № 11. — С. 9–14.
13. Гусев Ю. В. Обеспечение качества высшего образования: концептуальная и системная проблема / Ю. В. Гусев, А. И. Кричевский, В. А. Грановский, А. И. Скалон, Г. Ю. Пашковский // Качество. Инновации. Образование. — 2007. — № 3. — С. 9–20.
14. Коновалов Л. Качество образования и информационное обеспечение / Л. Коновалов // Ученый Совет. — 2009. — № 2. — С. 60–62.
15. Громова Л. Качество образования в контексте программы ЮНЕСКО "Образование для всех": Российское видение / Л. Громова, С. Трапицин, В. Тимченко. — СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2006. — 72 с.
16. Кобли Д. Определение понятия качества в образовании / Д. Кобли, М. Уитт и др. / Доклад ЮНИСЕФ. — Нью-Йорк, 2000. — 125 с.
17. Чемерис О. А. Якість освіти як загальна тенденція європейської інтеграції / О. А. Чемерис. — Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/7711/97>.
18. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України // Законодавчі акти України з питань освіти : збірник. — К. : Парламент, 2004. — 49 с.
19. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. — Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2013.

Skulovatova O. Internet resources as a psychological factor affecting the quality of education.

Background. Modern teachers constantly face the problem of the impact of the global information network during seminars and workshops. Traditional forms of training are often ineffective. Teaching science and practice, in turn, do not stand still, seeking ways to improve the quality of education in general and teaching process in particular. In this context, consideration of the prospects, opportunities and changes that Internet brings into contemporary high school is one of the urgent tasks of pedagogy and psychology.

Analysis of recent sources and publications. The problem of the role and importance of the Internet in the educational activity appeared along with the global spread of modern computer technology to Ukraine, so it is about nine or ten years. The last five years account to its active research in the teaching science, but many aspects remain poorly understood. In turn, the introduction of innovative methods of education is of general interest of practitioners of different areas. Methodological development and research in this area have received considerable spread.

The purpose of the article is analysis of the Internet impact on the quality of higher education in Ukraine and identifying possible means to prevent negative impact of its widespread implementation in the classroom.

Results. The paper states that the emergence of the Internet has changed the very form of social space. At the present stage of technology development is inappropriate to talk about the use or non-use of the Internet in the classroom. Logic is a study of specific and opportunity of the web. Given this, the problem of a learning process arises rather sharp and requires focused technology development of pedagogical work using Internet resources. This approach allows not only not to lose the quality of student learning, but also to raise it in the learning process. In today's pedagogical process Internet should not substitute the teacher, but become an instrument of planned, deliberate and thorough training, because the quality of education is determined not only by the number of acquired knowledge, but also the development of specific skills that are an important prerequisite for future careers and leading among these is the free use of Internet resources.

Conclusions. Thus, the analysis of the specific impact of the Internet on the quality of higher education in Ukraine has defined possible means to prevent the negative consequences of its widespread use in the classroom.

Keywords: education quality, Internet, educational technologies, social space.

REFERENCES

1. *Distancionnye obrazovatel'nye tehnologii (proektirovanie i realizacija uchebnyh kursov)* / M. B. Lebedeva, S. V. Agaponov, M. A. Gorjunova i dr. — SPb. : BHV-Peterburg, 2010. — 336 s.
2. *Andreev A. A. Obuchenie cherez Internet: sostojanie i problemy* / A. A. Andreev // *Vysshee obrazovanie v Rossii*. — 2009. — № 12. — Rezhim dostupu : <http://www.vovr.ru/arhiv2009.html>.
3. *Internet-obuchenie: tehnologii pedagogicheskogo dizajna* / M. V. Moiseeva, E. S. Polat, M. Ju. Buharkina, M. I. Nezhurina. — Rezhim dostupu : <http://iatp.projectharmony.ru/publications/Internet-2004.pdf>.
4. *Kisil' M. V. Vplyv globalizacii' na formuvannja derzhavnyh mehanizmv zabezpechennja jakosti vyshhoi' osvity v Ukrai'ni* / M. V. Kisil', N. V. Opar // *Koordynaty upravlinnja : zb. prac' / za red. D. I. Dzvinchuka*. — Vyp. 1. — Ivano-Frankivs'k : Misto NV, 2012. — S. 158 — 166.
5. *Kushhenko O. S. Formuvannja kul'tury Internet-komunikacii' majbutnih uchyteliv zasobamy informacijno-komunikacijnyh tehnologij : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ped. nauk : spec. 13.00.04 — zagal'na pedagogika; istorija pedagogiky* / O. S. Kushhenko. — Zaporizhzhja, 2008. — 20 s.
6. *Onkovych G. V. Mediaosvita jak intelektual'no-komunikatyvna merezha* / G. V. Onkovych // *Vyshha osvita Ukrai'ny*. — 2008. — № 3. — S. 130–137.

7. Pygolenko I. V. Internet-tehnologii' jak zasib formuvannja cinnisnyh orijentacij studentstva na shljahu do informacijnogo suspil'stva (na prykladi NTUU "KPI") : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. filoz. nauk : spec. 09.00.10 "Filosofija osvity" / I. V. Pygolenko. — K., 2007. — 20 s.
8. Bajbikova T. N. Ispol'zovanie novyh informacionnyh tehnologij dlja razvitija tvorcheskogo myshlenija kak sposob povyshenija kachestva obuchenija / T. N. Bajbikova // Kachestvo. Innovacii. Obrazovanie. — 2008. — № 4. — S. 21–24.
9. Bobuh L. V. Informacija kak produkt i kriterij kachestva obrazovanija / L. V. Bobuh, T. N. Sivolap, K. A. Bobuh // Kachestvo. Innovacii. Obrazovanie. — 2008. — № 7. — S. 36–39.
10. Ermak S. Ispol'zovanie informacionnyh tehnologij kak put' k povysheniju kachestva obrazovanija / S. Ermak // Rektor vuza. — 2008. — № 10. — S. 58–62.
11. Bespal'ko V. P. Kachestvo obrazovatel'nogo processa / V. P. Bespal'ko // Shkol'nye tehnologii. — 2007. — № 3. — S. 164–177.
12. Vasil'eva E. Udovletvorennost' studentov kachestvom obrazovatel'nogo processa kak kriterij social'noj jeffektivnosti funkcionirovanija vuza / E. Vasil'eva // Vestnik vysshej shkoly. — 2007. — № 11. — S. 9–14.
13. Gusev Ju. V. Obespechenie kachestva vysshego obrazovanija: konceptual'naja i sistemnaja problema / Ju. V. Gusev, A. I. Krichevskij, V. A. Granovskij, A. I. Skalon, G. Ju. Pashkovskij // Kachestvo. Innovacii. Obrazovanie. — 2007. — № 3. — S. 9–20.
14. Konovalov L. Kachestvo obrazovanija i informacionnoe obespechenie / L. Konovalov // Uchenyj Sovet. — 2009. — № 2. — S. 60–62.
15. Gromova L. Kachestvo obrazovanija v kontekste programmy JuNESKO "Obrazovanie dlja vseh": Rossijskoe videnie / L. Gromova, S. Trapicin, V. Timchenko. — SPb. : RGPU im. A. I. Gercena, 2006. — 72 s.
16. Kobli D. Opredelenie ponjatija kachestva v obrazovanii / D. Kobli, M. Uitt i dr. / Doklad JuNISEF. — N'ju-Jork, 2000. — 125 s.
17. Chemerys O. A. Jakist' osvity jak zagal'na tendencija jevropejs'koi' integracii' / O. A. Chemerys. — Rezhym dostupu : <http://studentam.net.ua/content/view/7711/97>.
18. Pro Nacional'nu doktrynu rozvytku osvity : Ukaz Prezydenta Ukrai'ny // Zakonodavchi akty Ukrai'ny z pytan' osvity : zbirnyk. — K. : Parlament, 2004. — 49 s.
19. Nacional'na strategija rozvytku osvity v Ukrai'ni na 2012–2021 rr. — Rezhym dostupu : <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.

УДК 159.923

ГАВРИЛЕНКО Ярослава, к. психол. н., науковий співробітник
Інституту соціальної та політичної
психології НАПН України

ПСИХОЛОГІЧНІ КОНФІГУРАЦІЇ ЗАЛЕЖНИХ СТОСУНКІВ У МІЖСОБИСТІСНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

Розглянуто явище залежності в просторі міжособистісних стосунків як варіативний феномен, що періодично пронизує будь-яку комунікацію більшою чи меншою мірою. Рівень вираженості та домінування залежності визначається її

© Гавриленко Я., 2013

94

 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2013. № 5

тотальністю, протязністю та примусовістю. Визначено приблизні конфігурації простору залежних стосунків, що представлені компульсивними, ідеологічними, інфантильними та контрзалежними патернами взаємодії.

Ключові слова: досвід залежності, простір залежних стосунків, компульсивна, інфантильна, ідеологічна залежність, контрзалежність.

Гавриленко Я. Психологические конфигурации зависимых отношений в межличностном взаимодействии. Рассмотрено явление зависимости в пространстве межличностных отношений как вариативный феномен, который периодически возникает в любой коммуникации в большей или меньшей степени. Уровень выраженности и доминирования зависимости определяется ее тотальностью, протяжностью и принудительностью. Определены приблизительные конфигурации пространства зависимых отношений, которые представлены компульсивными, идеологическими, инфантильными и контрзависимыми паттернами взаимодействия.

Ключевые слова: опыт зависимости, пространство зависимых отношений, компульсивная, инфантильная, идеологическая зависимость, контрзависимость.

Постановка проблеми. Близькі, значущі взаємини є важливим аспектом життєвого світу кожної людини. Саме в діалозі з найближчим оточенням людина має можливість якнайповніше реалізувати своє ціннісно-сміслові буття та завдяки зворотному зв'язку розширювати свої ціннісно-сміслові межі і таким чином конструювати, структурувати себе в комунікативному процесі. З огляду на це кожен із нас постійно впливає на інших людей, так як і інші впливають на нас. У цьому сенсі будь-яка комунікація є взаємозалежною. Проблема залежних стосунків постає тоді, коли такий взаємний вплив робить людину нещасною, соціально пасивною. Але межа, що відділяє нормальну, конструктивну залежність у близьких стосунках від обтяжливої та гнітючої, достатньо тонка та потребує дослідження.

Що являє собою міжособистісна залежність у багатоплановій динамічній мережі людських взаємин? Чи це є сила зв'язків між людьми? Чи визначальний вплив якоїсь однієї гілки стосунків на всю життєву історію? Чи це особливий стиль вибудовування всіх взаємин взагалі? Це ті запитання, на які ми прагнемо знайти відповідь у процесі дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомі на сьогодні концепції залежності в близьких стосунках описують це явище з крайніх оціночних позицій. З одного боку, проблематичність залежності недооцінюється. Цілий ряд дослідників (А. Лоргус [1], О. Макшина [2], А. Усков [3], Г. Салливан [4]) представляють дане явище як благо, справжню цінність. Вчені вказують на неймовірну поетичність любовних страждань, говорять про неможливість кохання та близькості без залежності, і навіть вочевидь деструктивні форми міжособистісної залежності не оцінюються як небезпечні порівняно з алкоголізмом, нарко- чи ігроманією тощо [5].

З іншого боку, прихильники протилежних поглядів (В. Москаленко [6], Р. Норвуд [7], М. Розенова [8], К. Хорни [9], О. Емельянова [10],

Б. Вайнхолд, Дж. Вайнхолд [11]) вважають любовну залежність хворобою, нав'язливим станом, компульсивно-абсцесивною деструкцією.

Натомість вдається важливим віднаходження компромісного варіанта трактування залежності, який би інтегрував здобутки обох підходів. Адекватним уявляється обговорення різних рівнів залежності, певної межі, за якою нормальна психологічна близькість переростає в деструктивну форму залежності.

Метою роботи є, з одного боку, виокремлення певних психологічних конфігурацій залежних стосунків, а з іншого – окреслення ряду критеріїв, які дозволяють визначити межу, що відокремлює оптимальну залежність у близькості від деструктивної.

Результати дослідження. У цілому плетиві міжособистісних стосунків розгортається, вибудовується, конструюється вся життєва історія. Близькі, значущі інші вписані в наші життєві історії та суттєво впливають на розгортання сюжетів нашого життя. У близьких взаєминах не можна уникнути впливу партнера [1–4; 10], не можна відсторонитися від владно-підвладних патернів взаємодії, і саме через це залежність дуже часто розглядається як природна характеристика будь-яких значущих стосунків.

Вихідними концептами дослідження є комунікативний простір у трактуванні Т. Титаренко та рівні його інтерпретації на довербальному, вербальному та рефлексивному рівнях. Виходячи з таких концептуальних рамок, визначаються різні варіанти залежності на різних етапах життя та рівень фіксованості даних патернів певними інтерпретативними межами.

Найширший варіант трактування залежності – це обмеженість. Хоча комунікативний простір є багатоплановою, множинною мережею соціальних зв'язків, не тільки реальних, а й віртуальних контактів, усе ж кожний комунікативний простір має свої межі. Він обмежується конкретними зв'язками, наявними в життєвому просторі. У когось широта горизонту є неосяжно великою. У життєвому просторі існує безліч контактів з друзями, коханими, приятелями (колишніми і теперішніми, очікуваними, майбутніми) – це справжня мережа взаємин з літературними персонажами дитинства, з авторитетами юності, з уже дорослими сьогоднішніми дітьми. У когось звуженість горизонту може бути крайньою. Життєвий простір може обмежуватись зовсім невеликою кількістю значущих зв'язків і взаємин.

Обмеженість можна трактувати як один із вимірів залежності, тому що здебільшого межі міжперсонального простору не завжди нами обираються. В нашому комунікативному просторі є чимало випадкових людей, які опинились у ньому і так чи інакше впливають на нас поза нашим бажанням. Це можуть бути не окремі люди, а цілі інституції, спільноти людей. У нашому просторі є люди, яких би нам хотілося вивести за межі свого життя. Але це також не завжди вдається. Тобто межі життєвого простору, його заданість, у рамках якої

особистість не в змозі щось змінити, і визначають залежність у найширшому розумінні цього слова.

Якщо розглядати людину в онтогенезі, то на початку життєвого шляху комунікативний простір дитини обмежений материнською фігурою. І це обмеженість, яку неможливо поміняти, змінити. Але така обмеженість – не єдиний вимір трактування залежності. Безумовно, у стосунках прив'язаності дитина первісно є залежною, оскільки можливість задовольняти базові потреби має матір чи дорослий, що її замінює. Але навіть у такому, здавалося б, абсолютно підпорядкованому існуванні є простір для набуття і зовсім протилежного досвіду – досвіду влади, відчуження себе причиною подій. Адже навіть маленька дитинка, крім того, що піддається впливам оточення, ще й сама просто своєю появою, своїм існуванням суттєво впливає на комунікативний простір інших, зокрема мами, переструктурує його. Дитині доступний цілий арсенал інструментів впливу, навіть на найнепроникливіших, дистантних дорослих (плач, посмішка, гуління). Так чи інакше в самій взаємодії, навіть у такій ситуації, яка неначе за всіма визначеннями має бути залежною, є величезний простір для формування як досвіду залежності, так і досвіду владності.

Таким чином, залежність – це не тільки обмеженість, а й ще щось. Бо якби було тільки так, то ми б говорили про абсолютну залежність дитини. Але навіть такі абсолютні межі не визначають залежність як таку. Це набагато складніший феномен.

Простір, у якому може бути як той, так і інший досвід, передбачає безумовність прийняття батьківськими фігурами як залежності, так і влади дитини. Саме тому чимало дослідників вказують на важливість материнської залежності від дитини на початкових етапах її розвитку. Проведені численні дослідження феномену емоційної дери-вації, коли перший досвід взаємодії розгортається без будь-якого емоційно прив'язаного до дитини суб'єкта. Б. Уайнхолд та Дж. Уайнхолд пишуть про ціле покоління узалежненості, яке сформувалось у рамках авторитарних, домінаторних настанов батьків щодо процесу виховання дитини [11]. Світ авторитарний, домінаторний, відпочатково заданий зі своїми правилами, очікуваннями, настановами, непроникний для бажань і потягів дитини виключає базове відчуження дитиною самої себе і привчає її підпорядковувати свої бажання, потреби чомусь зовнішньому. В такому світі дитина набуває досвід залежності. Відсутність можливості набуття досвіду самопричинності та розміщення власних потреб, імпульсів у просторі комунікативної взаємодії є наступним виміром залежності – міра закритості та заданості комунікації.

Таким чином, залежність – це не просто обмеженість комунікативного простору саме тими, а не іншими людьми. Залежність виникає тоді, коли поряд з цими людьми не вдається розмістити себе, свої прагнення, бажання потреби, адже ситуація взаємодії задається досить жорсткими, непроникними, домінаторними рамками.

Однак це не останній вимір трактування залежності. Важливим моментом набуття будь-якого досвіду є особливості його інтерпретації.

Дитячий досвід – дорефлексивний, фіксується певними довербальними способами і є основою базових вірувань. Позитивний досвід залежності та можливості маніпуляцій зі світом оформлюється у загальну довіру до світу і стає основою відкритості до нього. Досвід подавлення себе, неможливість розмістити власні потреби, імпульси у просторі комунікативної взаємодії разом із незрілістю інтерпретативних ресурсів зумовлюють фіксацію досвіду залежності у вигляді "іраціональних вірувань" [12], що можуть стати основою ригідних інтерпретативних схем у дорослому віці та зумовлювати залежність у міжособистісних стосунках.

Такі ригідні інтерпретативні схеми мають постійно самовідтворюватись і підтверджуватись у взаєминах зі значущим оточенням. Саме такою є суть розуміння залежності у психоаналітичних міркуваннях. У контексті проблеми залежності у близьких стосунках ці фіксовані дорефлексивні дитячі моделі взаємин спотворюють досвід взаємодії, перетворюючи простір взаємин на нав'язливі, компульсивні пошуки реалізації невротичної потреби в коханні. Відома дослідниця особливостей невротичного, хворобливого кохання К. Хорні вирізняє дві основні характеристики залежності у взаєминах – ненаситність і нав'язливість. І розкриває їх так. Ненаситність виявляється в тому, що людина до кінця не вірить, у те, що їй насправді може хтось покохати. Тому їй потрібні постійні докази того, що її люблять, і це виявляється у формі вимоги абсолютної любові та безумовного кохання. Ця вимогливість суттєво відрізняється від нормального бажання взаємності, адже це: вимога кохання, незважаючи на найзухвалішу поведінку; бажання бути коханою, не даючи нічого натомість; прагнення отримувати жертви як доказ кохання [9]. У таких способах вбачається дитяча апробація своєї владності.

Подібну вимогливість мало хто може задовольнити; але навіть якщо це відбувається, потреба випробувати партнера залишається гостро актуальною. О. Ємельянова описує, як після випробувань, які вірний партнер успішно пройшов, залежні починають його знецінювати. При цьому логіка може бути найхимернішою:

- ця людина говорить, що любить мене. Але це не може бути правдою, бо мене любити неможливо. Значить, її слова – це брехня, а мета – приспати мою настороженість, щоб використати мене;
- ця людина любить мене, і, схоже, це так. Але вона помиляється і любить не мене, а образ, який я створив. Чи просто вона ще не розібралася в мені. Якби вона знала, який я насправді, то відвернулася б від мене;
- ця людина любить мене, і, схоже, це так. Але насправді це означає, що вона так само нікчемна, як і я, і теж не варта кохання. Якби це було не так, вона ніколи не покохала б мене, адже по-справжньому достойна людина не може кохати такого, як я [10].

Нав'язливість виявляється в тому, що для невротиків кохання є не джерелом додаткової сили чи задоволення, а життєвою необхідністю. Через те у своїх любовних уподобаннях вони неперекірливі. Для невротика неважлива якість любовного зв'язку – головне, що він є. І саме за це залежний готовий платити будь-яку ціну: може дозволити знущатися над собою, приносити будь-яку жертву, якою б згубною вона не була [6].

Потреба у невротичній закоханості замикається сама на собі. Механізм її функціонування К. Хорні назвала "зачарованим колом". Воно "утворюється з різноманітних внутрішніх компонентів невротичної потреби. Схематично його можна уявити так: тривога; надмірна потреба в любові, що включає як вимогливість, так і покірність; відчуття покинутості, якщо вимоги не задовольняються; ворожа реакція на відторгнення; потреба витіснити ворожість через страх втратити кохання; напружений стан незрозумілого гніву; підвищення тривоги; зростання прагнення заспокоїтися" [9, с. 65]. Таким чином, засоби, що слугують звільненню від тривоги, у свою чергу, породжують нову.

Така динаміка нагадує компульсивний біг по колу і зумовлена "незрілістю" інтерпретаційних моделей раннього досвіду, яку можна трансформувати у процесі терапії, переінтерпретовуючи цей досвід на наступних життєвих етапах.

Таким чином, наступний вимір трактування залежності – підпорядкованість "незрілим", простим, і інтерпретаційним моделям стосунків, що є безумовними для виконання. Умовно таку залежність ми назвали *компульсивною*.

Наступним якісно новим етапом набуття досвіду залежності є етап вербального осмислення світу. З оволодінням мовою дитина зовсім по-іншому засвоює правила, настанови, очікування. Вербальні послання, які чує дитина від дорослих, співвідносяться уже з її власними бажаннями. Дитина починає осмислювати співвідношення між "хочу" і "потрібно" й намагається віднайти свої власні пояснення незбігів, які час від часу виникають. Інтерпретаційні схеми досвіду підкорення чи залежності є вже не міфологічними, ірраціональними, а досить логічними: "мене люблять, коли я роблю те, що повинен", "бути слухняним не завжди хочеться, але не слухатись теж неприємно".

Одним з варіантів конструювання комунікативного простору, за Т. Титаренко, є ідентифікування. Це процес, в якому вдається оформити власні бажання, беручи до уваги ситуації навколишнього світу з його вимогами і правилами. Напевне, на цьому життєвому етапі це може бути основним варіантом. Але процес ідентифікування в такому розумінні (ідентифікування людиною себе у просторі соціальних зв'язків) може реалізовуватись тільки в діалогічних стосунках дитини з оточенням [13].

У монологічних взаєминах з дитиною, коли правила й порядки нав'язуються, є простір для фіксації цінності для дитини поведінки, яка регулюється кимось.

Занадто ригідні дорефлексивні настанови на заданість життя долею, обставинами, іншими людьми формує інший варіант залежності. В цьому контексті проаналізовано чимало залежних практик у стосунках співзалежності з алкоголіками, наркоманами, агресорами. Коли людина підпорядковує своє життя на багато років нестерпному партнерові, не насмілюючись навіть поставити собі питання "Навіщо це мені?", "Чи можна будувати своє життя окремо?", а живе так тому, що на дорефлексивному рівні переконана, що так потрібно, що така її доля і т. д.

Залежність – це не просто підпорядкованість примітивним нерациональним імпульсам, а ще й зовнішня заданість. Такий варіант залежності ми назвали *ідеологічною*, бо в її основу покладено автоматично засвоєні ідеологічні настанови.

Наступним етапом розгортання досвіду залежності та незалежності є підлітковий вік. Криза ідентифікації є тією площиною, в якій відбувається поступове переосмислення заданих соціумом правил і настанов, апробація досвіду порушення правил, протесту проти порядків. Цей досвід є важливою для кожної особистості практикою *автономізації*. За Т. Титаренко, автономізація – це процес покидання території інших значущих людей, окреслювання своїх меж та кордонів, процес вибіркового установлення, руйнування, перетинання, пересування власних кордонів [13]. Цей досвід є дуже важливим. Уникнення, відгородження себе від досвіду протистояння впливам, заданостям, правилам робить стан внутрішньої свободи схожим на почуття зачарованості світом у дитини, що не зазнала проблем та випробувань.

Людина, яка несвідомо уникає протистояння зі світом, конструює своє життя у просторі міжособистісної взаємодії так, що поруч постійно перебувають люди, які забезпечують їй таке безпечне, "незріле" існування. Таку залежність ми назвали *інфантильною*.

Разом з тим досвід протистояння повинен бути конструктивним, у процесі такого протистояння мають вироблятися адекватні когнітивні структури, стратегії подолання. Бо негативний досвід протистояння світові або зустріч з деструктивними, руйнівними явищами (байдужість, жорстокість, насилля) може бути осмислений і вбудований у життєві практики відгородження, відсторонення, прагнення до абсолютної незалежності та непроникності. В такому варіанті є ризик потрапити у залежність, яку ми умовно назвали *контрзалежністю*.

Виділені варіанти залежності є можливими модусами розгортання патернів залежності. Кожна людина може мати досвід різного роду залежності. Якщо розглядати життя особистості як життєвий шлях, можна простежити періоди інфантильної, компульсивної, ідеологічної залежності та контрзалежності. Якись із цих періодів можуть бути більш тривалими, якись менш. Якщо розглядати особистість у просторі

діалогу зі значущим оточенням, то потрібно говорити про ситуації, в яких можна бути підпорядкованим своїм хвилинним неусвідомлюваним імпульсам чи певним нормативним настановам або прагненням відгородитись, та про ситуації відкритості до зустрічі з іншим.

Таким чином, виділені варіанти не є окремими типами залежностей, вони є аспектами у будь-якій міжособистісній комунікації, кожен із цих аспектів може ставати фігурою у різних комунікаціях залежно від обставин, ситуації спілкування, суб'єктивного стану, інтерпретативних можливостей.

Залежність розглядається не як типовий патерн поведінки, а як варіативний феномен, що має періодичний і мерехтливий характер.

Інше поняття, яке слід розрізняти – це *простір залежних стосунків*. Він є простором міжособистісного співбуття, в якому виміри залежності стають провідними, особливо виразними.

Простір залежних стосунків у будь-якому варіанті має низку характеристик, які вказують на те, що залежність є провідним, основним виміром існування стосунків. Виділено декілька критеріїв, які визначають рівень узалежненості у взаєминах. Умовно ці вектори назвали тотальність, протяжність, примусовість.

Тотальність характеризує широту реалізації залежних патернів у всіх взаєминах та виключення із життєвого простору тих людей, з якими неможливо реалізувати зрозумілі й контрольовані порядки, оскільки це підвищує рівень тривоги до непереносного. Таким чином, життя починає підпорядковуватись стосункам, весь життєвий простір починає звужуватись до певного типу сценарних дій. Саме рівень тотальності є одним із критеріїв рівня залежності. Не можна говорити про глибоку залежність, якщо людині доступний широкий діапазон способів контактування, в тому числі і залежних.

Наступний критерій – *протяжність*, що характеризує, наскільки залежні патерни є стабільними і постійними в часі. Тобто, якщо особистість тривалий період підтримує залежні стосунки, це свідчить про більш високий рівень узалежнення. Американські дослідники залежності у стосунках С. Піл та А. Бродський зазначають, що кожна особистість може потрапити в залежні взаємини, але не всі здатні їх підтримувати тривалий час. Глибоку залежність іншого може стабільно й довго витримувати тільки такою ж мірою залежна особистість [14].

Ще одним критерієм залежності, який може визначати рівень узалежнення, є *примусовість*. Бути чи не бути залежним у тій чи іншій ситуації, людина може обирати чи не обирати. Можна свідомо обирати залежний тип поведінки. Але можна й автоматично включатися у залежні патерни. Навряд чи варто говорити про глибоку залежність, якщо людина піддається чиемусь впливу в не особливо значущих для неї ситуаціях, коли вона не хоче витрачати зусилля на не принципові для неї речі і довіряє право вибору партнеру, коханому. Про глибоку залежність йдеться тоді, коли людина не вибирає, а чітко розуміє, що

не хоче поводитися так, що їй не подобається такий сценарій, але по-іншому не може, якщо фактори, що змушують до такої поведінки, є сильнішими за неї.

У цьому контексті цікавим є погляд Е. Гіденса, який пропонував сприймати залежність як *патерн*, *звичку* та *примус*. Перший рівень залежності описується як достатньо стійкий *патерн* міжособистісної взаємодії, від якого за необхідності можна відмовитись, якщо ситуація вимагатиме іншого способу взаємодії з нею. На другому рівні залежність – це *звичка*, що визначається як патерн, від якого важко відмовитись, але можна за певних зусиль. На третьому рівні залежність – це *примус*, що характеризується неможливістю самостійно відмовитись від певного звичного патерну міжособистісної взаємодії, навіть якщо це завдає страждань і деструктивно впливає на особистість [15]. Тривалі співзалежні стосунки зазвичай реалізуються під слоганом "і разом ніяк, і окремо". Тобто і в стосунках некомфортно, важко, а іноді страшно й небезпечно, і розірвати їх несила.

Висновки. Залежність у лабіринтах міжособистісного простору розглядається як варіативний феномен, що періодично пронизує будь-яку комунікацію більшою чи меншою мірою.

Простір залежних стосунків – це простір міжособистісного співбуття, в якому виміри залежності стають провідними, особливо виразними. Рівень вираженості та домінування тих чи інших вимірів залежності визначається такими критеріями: тотальністю, протяжністю та примусовістю. Приблизними конфігураціями простору залежних стосунків є компульсивні, ідеологічні, інфантильні та контрзалежні патерни взаємодії.

Виділені теоретично критерії рівнів залежності та можливі психологічні конфігурації залежних стосунків потребують подальшого емпіричного дослідження, яке буде орієнтоване на поглиблення та розширення існуючого трактування зазначеного феномену. І саме це є перспективами нашого наукового пошуку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лоргус А. Психология страсти [Електронний ресурс] / А. Лоргус. — Режим доступу : <http://dusha-orthodox.ru/biblioteka/lorgus-a.-svyasch.-psihologiya-strasti.html>.
2. Макушина О. П. Психологическая зависимость подростков от родителей : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Макушина О. П. — М., 2001. — 132 с.
3. Усков А. Ф. Неистребимая аддикция к жизни / А. Усков ; под ред. С. Даулинг ; пер. с англ. Р. Р. Мургазина // Психология и лечение зависимого поведения. — М. : Класс, 2000. — С. 5–8.
4. Салливан Г. С. Интерперсональная теория в психиатрии / Г. С. Салливан. — СПб. : Ювента, 1999. — 347 с.
5. Старшенбаум Г. В. Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. — М. : Когито-Центр, 2006. — 460 с.

6. Москаленко В. Д. Зависимость: семейная болезнь / В. Д. Москаленко. — М. : Персэ, 2009. — 352 с.
7. Норвуд Р. Женщины, которые любят слишком сильно [Электронный ресурс] / Р. Норвуд. — Режим доступа : http://www.koob.ru/norwood_robin/jenshini_silno_lubyat.
8. Розенова М. И. Нарушения личностной целостности в случаях аддиктивно-нарциссической патологии и их проявления в отношениях любви / М. И. Розенова // Мир психологии. — 2004. — № 5. — С. 239–251.
9. Хорни К. Невротическая потребность в любви и привязанности. Психология и психоанализ любви. Хрестоматия / К. Хорни ; под ред. Д. Я. Райгородского. — Самара : БАХРАХ-М, 2002. — С. 380–449.
10. Емельянова О. В. Кризис в созависимых отношениях / О. В. Емельянова. — СПб. : Речь, 2004. — 368 с.
11. Вайнхолд Б. Освобождение от созависимости / Б. Вайнхолд, Дж. Вайнхолд. — М. : Класс, 2002. — 246 с.
12. Эллис А. Психотренинг по методу Альберта Эллиса / А. Эллис. — СПб. : Питер, 1999. — 224 с.
13. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики життєконструювання особистості / Т. М. Титаренко // Акт. проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. — Т. II. Психологічна герменевтика. — Вип. 7. — 250 с.
14. Пил С. Любовь и зависимость / С. Пил, А. Бродский. — М. : Институт общегуманитарных исследований, 2005. — 384 с.
15. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Э. Гидденс. — СПб. : Питер, 2004. — 208 с.

Стаття надійшла до редакції 07.12.2012.

Gavrilenko Y. Psychological configurations of dependent relations in the interpersonal interactions.

Background. Proposed scientific work is devoted to the phenomenon of interpersonal dependence in a close relationship. The task is to search a certain limit after which a normal psychological closeness outgrows into the destructive form of dependence.

The review of scientific sources on a selected subject shows, that interpersonal dependence is examined from extreme evaluation positions: one conceptions describe this phenomenon as blessing, real value, and other – as illness, compulsive disorder, destruction. But searching for compromise variant of interpretation of dependence, which would integrate in it achievements of both approaches seems important.

Taking it into account, research purpose is a determination of some criteria, which will allow to define a limit which separates optimum dependence in a closeness from destructive.

Research results. The central aspect of the analysis conducted in-process is to highlight the development of experience of dependence in ontogenesis and variants of its interpretation on preverbal, verbal and reflexive levels. The result of such analysis is a selection of configurations of dependence, on the different stages of life. They are compulsive, ideological, infantile and contrdependant patterns of interaction.

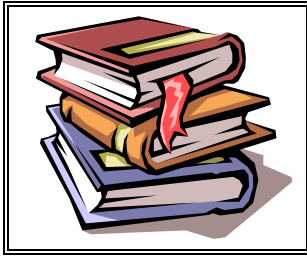
Important scientific generalization is consideration of dependence in relations as the variant phenomenon that periodically appears in any communication in different degree. The destructive of dependence shows up in the special expressiveness and fixation of some pattern of co-operations in the space of close relations. The level of expression is determined in some criteria. They are: totality, length and compelling.

Conclusions. Research was conducted, theoretically selected criteria of levels of dependence and psychological configurations of dependent relations can possibly, in opinion of author, become a basis of more complete understanding of essence of the phenomenon of dependence.

Keywords: experience of dependence, space of dependent relationship, compulsive, infantile, ideological dependence, contrdependence.

REFERENCES

1. Lorgus A. Psihologija strasti [Elektronij resurs] / A. Lorgus. — Rezhim dostupu : <http://dusha-orthodox.ru/biblioteka/lorgus-a.-svyasch.-psihologiya-strasti.html>.
2. Makushina O. P. Psihologicheskaja zavisimost' podrostkov ot roditelej : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.05 / Makushina O. P. — M., 2001. — 132 s.
3. Uskov A. F. Neistrebimaja addikcija k zhizni / A. Uskov ; pod red. S. Dauling ; per. s angl. R. R. Murtazina // Psihologija i lechenie zavisimogo povedenija. — M. : Klass, 2000. — S. 5–8.
4. Sallivan G. S. Interpersonal'naja teorija v psihiatrii / G. S. Sallivan. — SPb. : Juventa, 1999. — 347 s.
5. Starshenbaum G. V. Addiktologija. Psihologija i psihoterapija zavisimostej / G. V. Starshenbaum. — M. : Kogito-Centr, 2006. — 460 s.
6. Moskalenko V. D. Zavisimost': semejnaja bolezn' / V. D. Moskalenko. — M. : Persje, 2009. — 352 s.
7. Norvud R. Zhenshiny, kotorye ljubjat slishkom sil'no [Elektronij resurs] / R. Norvud. — Rezhim dostupu : http://www.koob.ru/norwood_robin/jenshini_silno_lubjat.
8. Rozenova M. I. Narushenija lichnostnoj celostnosti v sluchajah addiktivno-narcissicheskoy patologii i ih projavlenija v otnoshenijah ljubvi / M. I. Rozenova // Mir psihologii. — 2004. — № 5. — S. 239–251.
9. Horni K. Nevroticheskaja potrebnost' v ljubvi i privjazannosti. Psihologija i psihoanaliz ljubvi. Hrestomatija / K. Horni ; pod red. D. Ja. Rajgorodskogo. — Samara : BAHRAH-M, 2002. — S. 380–449.
10. Emel'janova O. V. Krizis v sozavisimyh otnoshenijah / O. V. Emel'janova. — SPb. : Rech', 2004. — 368 s.
11. Vajnhold B. Osvobozhdenie ot sozavisimosti / B. Vajnhold, Dzh. Vajnhold. — M. : Klass, 2002. — 246 s.
12. Jellis A. Psihotrening po metodu Al'berta Jellisa / A. Jellis. — SPb. : Piter, 1999. — 224 s.
13. Tytarenko T. M. Social'no-psihologichni praktyky zhyttjekonstrujuvannja osobystosti / T. M. Tytarenko // Akt. problemy psihologii' : zb. nauk. prac' In-tu psihologii' im. G. S. Kostjuka NAPN Ukraïny. — Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2011. — T. II. Psihologichna germenevtyka. — Vyp. 7. — 250 s.
14. Pil C. Ljubov' i zavisimost' / C. Pil, A. Brodskij. — M. : Institut obshhegumanitarnyh issledovanij, 2005. — 384 s.
15. Giddens Je. Transformacija intimnosti. Seksual'nost', ljubov' i jerotizm v sovremennyh obshhestvah / Je. Giddens. — SPb. : Piter, 2004. — 208 s.

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

УДК 821.161.2

ПРИТУЛЯК Павло, к. і. н., доцент кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ЛІТЕРАТУРА: ГЕРОЇКО-СТОЇСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розкрито головні напрямки літературної барокової спадщини України XVII ст. Проповіді, вітальні промови, полемічна література, поезія, повчальна драма, історична література представляють сюжети військової слави, подвигу, лицарських чеснот, святої пожертви, звершень духу, перемоги життя над смертю.

Ключові слова: бароко, письменство, текст, поетика, "марсіалізм", трагедія, комедія, проза, літопис, лицарство.

Притуляк П. Украинская барокковая литература: героико-стоицический аспект. Раскрываются основные направления литературного бароккового наследия XVII в. Проповеди, приветствия, полемическая литература, поэзия, поучительная драма, историческая литература представляют сюжеты воинской чести, подвига, рыцарской доблести, святой жертвы, свершений духа, победы жизни над смертью.

Ключевые слова: барокко, писательство, текст, поэтика, "марсиализм", трагедия, комедия, проза, летопись, рыцарство.

Постановка проблеми. Розвиток української барокової літератури періоду національно-визвольного руху українського народу у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. та її героїко-стоїстичний аспект є актуальним, але досі малодослідженим питанням в історії української культури. Її основи закладено ще релігійною полемікою з католицизмом попередніх часів. Саме у вказаний період барокової культури набувають популярності думи, пісні, плачі, панегірики, діалоги, різні драматичні форми, присвячені козацьким діянням – жанри, в яких відображаються патріотичні почуття. Войовничий пафос, лицарське славолюбство, звеличення подвигу знаходимо у творях Стефана Яворського, Пилипа Орлика, Петра Терлецького та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за обраною проблемою доводить відсутність її цільового дослідження. Більшість дослідників звертають увагу на розвиток української барокової архітектури та мистецтва. Серед провідних вітчизняних дослідників, які тією чи

іншою мірою займалися цією проблемою варто відзначити П. Білецького, С. Черепанову, М. Поповича, М. Заковича, Ю. Богуцького [1–5].

Метою статті є вивчення особливостей розвитку та становлення героїко-стоїтичного аспекту української літератури доби національно-визвольного руху українського народу у вказаний період, еволюції свідомості українського військового елемента, що знайшло своє відображення через полемічну та історичну літературу, проповіді, вітальні промови, драматургію та поезію.

Результати дослідження. У XVII ст. Україна входить у нову добу з усіма її жахами, катастрофами, тектонічними зсувами. Це століття змінило духовний склад європейської та української історії. Україна, незважаючи на безжалючий тиск польської еліти, хижацтво, кріпосне право, фанатизм та індивідуалізм, відгукується на наслідки Відродження, Реформації, Просвітництва.

Полонізація, окатоличення призвели до втрати Україною своєї еліти. Козацтво активно взялося творити нову генерацію української еліти. Це виявилось йому під силу, але надто дорогою ціною – аж до втрати Україною у другій половині XVIII ст. державного статусу.

Чим важчою ставала матерія історії, тим інтенсивніше острозькі діячі та їх спадкоємці й нащадки шукали їй абсолютну альтернативу. Таку саму альтернативу, тільки вже в царині історії, шукали й наші політичні діячі: Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Яків Остряниця, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Яким Сомко, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Кирило Розумовський. Усі ці "класики" української барокової політики діють по-різному, але всі без винятку перебувають ніби в тіні завчасної невдачі своїх зусиль. Саме вони визначили долю не лише козацтва, але й усього українського народу.

Спочатку Україна опинилася в обіймах історично безперспективної польської структури, до якої була силоміць інкорпорована, і змушена була поплатитися за символічну свободу, наближену до рабства. Потім вона стала жертвою Москви, яка планомірно і методично вела до логічного завершення козацького бароко. Додамо до цього ще османський синдром, який супроводжувався спазмами українського життя – аж до прямої варварської руйнації.

Таким чином, проект українського бароко поставав у безлічі політичних жанрів, тестів, подій, виконувався у правдиво-героїчній тональності та з колосальним темпераментом – але так і не був завершений. Доки нова козацька еліта виборювала на ратних полях свободу та вчилася історії на дипломатичному фронті, доля українського проекту вже була вирішена входженням до нового імперського проекту Петра I [6, с. 381–382].

Письменство, друкарство, малярство, архітектура, освітні заклади – аж до університету – ось культурна спадщина українського XVII ст.

У це століття не лише створюються шедеври українського бароко, але й активно експортуються за етнографічні межі України, спочатку до Росії, а потім на Балкани. Сотні українських інтелектуалів не просто перебираються до Росії, а й започатковують там культурні інституції нового типу, складають рушійну силу російської церковної інтелігенції та перші кадри інтелігенції світської.

Українська культура XVII ст. різко відрізняється від своєї західної сучасності власною семантикою, відчуттям присутності у світобудові Абсолюту як альтернативи тому хаосу, що охопив цю історичну ділянку. Центральна Європа стає ареною Тридцятилітньої війни, першою в новоєвропейській історії війною "тотального" гатунку. Якраз тоді, коли Вестфальський мир неоднозначно завершує Тридцятилітню війну, під Жовті Води виступає Богдан Хмельницький, і запалала війна, яка завершилася українською руїною, ще трагічнішою, ніж будь-яка європейська. Саме ці війни означали перші наміри і стремління в бік перемоги національного державотворчого над національно-імперським, азійським.

Як пише В. Скуратівський, "Богдан Хмельницький розпочинає свої воєнні дії проти Польщі навесні 1648 р., себто якраз напередодні Вестфальського миру, а власне, в ситуації, коли Польща, вочевидь, опинилася на периферії європейської політики, перестала бути в ній донедавна важливою потугою.

Подальші колізії української історії відомі. Як і їх остаточний наслідок, відомий під назвою руїни, що її першопричиною стала "козацька егоцентрика"... Саме людська егоцентрика, що болучі рефлекси над нею, по суті, становлять провідну семантику літературного бароко" [7, с. 12].

На Заході історія, попри весь її тягар, стає головним робочим матеріалом не лише політики, але й мистецтва. Українська ж історія, на відміну від західної, за самою своєю руйнівною фактурою не могла стати провідною семантикою українського бароко – його першозмістом стає Абсолют. Перша модель орієнтована на людину, друга – на Бога.

Мистецтвознавство XVIII-XIX ст. нібито свідомо проходило повз барокову епоху, вважаючи її помилковою естетично чи історично, аж до кінця XIX ст., коли К. Гурлітт та Г. Вельфін систематизували, осмислили та охрестили "добу бароко". Саме з цього часу маємо чимало студій, присвячених бароковій культурі. І лише в середині XX ст. Дмитро Чижевський весь цей масив української культури остаточно окреслив як бароковий, і термін "українське бароко" здобув права громадянства в академічних колах, а потім і у загальному вжитку. Українське бароко досліджується в тих самих напрямках, що й іспанське, італійське, польське тощо. Цим самим воно починає урівнюватися з іншими моделями, втрачаючи національну специфіку та колорит.

Українське бароко – це писане слово, стоси виданих та невиданих книг, це космос друкованого та писаного слова. В основі бароко панує

культ тексту – літературного, театрального, у вигляді картини тощо. Бароковий текст народжується в Україні наприкінці XVI ст., цілком панує впродовж наступного і поступово сходить з історичного кону у XVIII ст., завершуючись творчістю Григорія Сковороди, останнього та найбільшого українського барокового генія, який у самій своїй життєтворчості ввібрав усі інтуїції, устремління та риси цього тексту.

Бароковий космос обертається навколо Аристотелевих текстів, повсякчасно вивчаючи їх, коментуючи, цитуючи, повторюючи. З величезної текстової суми, нагромадженої людством упродовж тисячоліть, українське бароко обирає для себе те, що вже було апробоване європейським – як західним, так і візантійським – середньовіччям, надаючи йому щонайнапруженішого життя, зумовленого нагальною потребою абсолютної альтернативи хаосові за умов уже нового часу.

Петро Могила, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іриній Фальківський створили унікальну педагогічну структуру, яка століттями вправно й віртуозно забезпечувала всі інституційні та ідеологічні першоумови існування барокової культури в Україні. В Києво-Могилянській академії навчалися тисячі представників усіх станів, від князівських нащадків до селянських дітей, завдяки чому створився величезний корпус української барокової інтелігенції.

Таким чином, музика наближається до архітектури, архітектура нагадує про книгу, книга асистує педагогіці, педагогіка не цурається політики, політика тяжіє до конфесії, конфесія знаходить себе через полемічний текст, а цей текст вимагає іронічно-зображального доповнення, емблеми роду переходять у "геральдику" Абсолюту або наближеного до цієї "геральдики" театрального видовища – так живе український бароковий всесвіт.

Дух епохи української козацької держави приводить до того, що притаманна бароко трагічність світосприйняття в контексті української культури витіснялась на узбіччя, натомість героїко-патріотична тема веде вперед. У західноєвропейській культурі трагічна тема смерті стає наскрізною в багатьох творах, що мало прояв в образах скелетів, черепів, ешафотів, то для українського бароко типовішими виявляються сюжети військової слави, подвигу, лицарських чеснот, святої пожертви, звершень духу, перемоги життя над смертю. Саме уславленню лицарства та героїки національно-визвольної боротьби були присвячені козацькі літописи, трактати І. Галятовського та інші твори, в яких лицар розглядається як захисник людей від кривди. Саме у цьому контексті в українській культурі доби бароко розробляється і тематика гравюр, панегіриків, які прославляють гетьманів П. Сагайдачного, І. Мазепу, Д. Апостола. Характерним засобом героїзації стає використання образу вершника як символу епохи.

Розвиток барокової української культури загалом та літератури зокрема виявився надто чутливим до особливостей національного

менталітету, адже бароко у всіх країнах породило національні школи, тобто заявило про себе як про варіабельну щодо конкретних історичних умов та традицій культурну систему. Відповідно до національних варіацій можна зробити висновок про віртуозність та гедонізм італійського бароко, трагічний драматизм іспанського, містицизм німецького, романтизм французького, метафоричність англійського, і зрештою – героїко-стоїстичний дух українського бароко.

У системі українського бароко поширюються всі форми риторики (включаючи проповіді, вітальні промови, полемічну літературу), а також байка, повчальна драма. Стріли, мечі, тарани та інші види зброї, за визначенням Ф. Прокоповича, можуть мати владу над тілом, але не можуть підірвати загартованого духу. Такою силою духу виступає красномовство.

Українське бароко виробило особливі мовні конвенції – азбуку, словник та лексографію, граматику, синтаксис, пунктуацію, усне, письмове та друковане побутування тексту, його смислові та навіть власне фізичні параметри, що, на думку дослідників Д. Наливайка та Д. Горбачова, наприкінці XVI ст. з надзвичайною енергією входить у тогочасну культуру, залишаючись у силі аж до кінця барокового періоду [6, с. 46].

Елементи національного з часом знайшли відображення і в оригінальній богослужбовій та релігійній літературі. Із богослужбових книг, що використовувались лише українським православ'ям, можна назвати "Анфологійон" або "Трефологій", який друкувався тільки в Україні і був незнаним навіть у сусідній Московії, "Акафіст великомучениці Варварі", який також друкувався лише в Києві і відомий був тільки тут. Це можна сказати і про "Молитвослов", "Каноник". Оригінальною релігійною літературою були також збірники проповідей українських богословів. Серед них виділялися: "Перла многоцінна" К. Старовецького, "Небо нове", "Скарбниця погребная" та "Ключ розуміння" І. Галятовського, "Огородок Марії Богородиці" та "Вінець Христов" А. Радивиловського, "Меч духовний" й "Труби словес проповідних" Л. Барановича.

Поетики XVII ст. називають різну кількість "родів поезії", залежно від принципу, покладеного в основу класифікації, – від трьох до дев'яти. Найчастіше це епопея, драма, яку ще поділяли на трагедію та комедію, поезія героїчна, елегійна, буколічна, лірична, сатирична, епіграматична. Традиційні жанри поетики доповнювалися іншими – емблемами, символами, загадками, ієрогліфами тощо, а також так званими курйозними віршами. Це можна простежити за поезією М. Довгалевського, у якого маємо десять видів поезії. Наприклад, Пантеон Родович у своїй поетиці найбільш докладно й захоплено характеризував драматичні жанри, Ф. Прокопович майже всю другу частину своєї поетики присвятив епопеї, а М. Довгалевський виявив особливу симпатію до епіграми.

Як окремі види драматичного мистецтва київські професори розглядали трагедію й комедію. Вони визначали трагедію як поезію, що зображує в дії та слові варті уваги вчинки й діяння видатних мужів, їх страждання та злі примхи долі; комедію – як зображення зі сміхом і жартами приватного життя й справ звичайних людей.

Дуже мало відомо про козацьких поетів, але необхідно зазначити, що поет-козак був помітною постаттю в літературному житті XVII ст. Особливо вирізнявся серед своїх колег Олександр Бучинський-Яскольд, автор героїчної поеми "Чигирин". На сторінках цього твору йдеться, зокрема, про собор ігуменів українських монастирів, що відбувся з ініціативи Л. Барановича під час турецької навали 1667 р. За своїм складом він нагадував письменницьку нараду, присвячену політичним питанням. Це був новий тип у літературному середовищі. Поет ходив разом з козаками у походи, брав участь у боях, писав вірші-агітки, щоб підтримати бойовий дух своїх товаришів.

Українська поезія досить рано навчилася розрізняти справедливі та несправедливі війни. Доказом цього є вірш з книги 1608 р. "Україна, татарами терзана..." польсько-українського поета-козака Мартина Пашковського, який справедливими назвав війни, що боронять свободу, несправедливими ж ті, які прокляті народом. В його віршах з'являється і образ героя визвольної війни – це селянин, "що за плугом при зброї волів поганяє". Образ такого сівача закарбувався у свідомості багатьох поколінь українського народу, бо надто часто з'являвся він на тлі нашого пейзажу. У цього поета є ще один образ, який збагатив українську поезію XVII ст. – це образ Матері-Вітчизни, яку мають рятувати "милії сини".

Нові митці виводили поезію з-під чар релігійної меланхолії й наближали її до пристрастей доби. Про рішучі зміни у поглядах на моральні цінності свідчить той факт, що героями літературних творів у XVII ст. ставали вже не лише ченці, святі та християнські божества, а й усі діяльні й помітні в суспільному житті особи – князі, гетьмани, козацькі вожді, меценати, братчики, герої походів, помітні люди з селян і міщан. К. Сакович згадує у своїх знаменитих віршах, що Конашевич-Сагайдачний під час навчання в Острозькій школі захоплювався науками, але потім, знехтувавши кар'єрою вченого, знайшов себе у "рицарських діяльностях". У віршах К. Саковича підкреслюється, що мужність, хоробрість, бойова сила запорожців, уособленням яких є геральдичний символ – лицар з мушкетом на плечі, – спрямовані тільки на службу вітчизні. Кожний із козаків "готовий отчізне служити за вольність її і свой живот положити" [8, с. 21].

Жорстока напівпартизанська прикордонна війна з кримчаками була бідою для багатьох поколінь українців. Погляд на степову війну як на "лов звірей-татаров" – не така вже й рідкість у поетичних текстах означеного часу. У них відбилася психологія тих її учасників, які рушали в козацькі походи не заради помсти за власні кривди, а за велінням поганської богині Фортуні.

Звісно, герої панегіриків не мали нічого спільного з бароковим стилем мислення. Цим відчайдушним воякам не вистачало душевної глибини, драматичних переживань, духовної складності. Немає в них ні душевної втоми, одухотвореної печалі, філософської відстороненості від суєти суєт реальності. Героїко-лицарська поезія пережила добу бароко. Автор п'єси "Милість Божа" Інокентій Нерунович взагалі не розуміє, що може заважати людині взятися за зброю у відстоюванні життєвих інтересів. В очах змальованого ним Богдана Хмельницького готовність гнобленого смиренно страждати й терпіти усі знущання позбавлена будь-якого сенсу.

Жорстокі часи породжували жорстоку мілітарну поезію, яка отримала назву "марсіалізм". Так, у "Короткому описі Сіркових діянь" йдеться про криваву різанину, яку здійснюють у татарському селищі запорожці, аби змусити ординців замислитися над наслідками своїх нападів на християнські землі. Це, так би мовити, свідоме виховання жорстокістю, пропаговане мислителями Ренесансу. Автор зазначає, що козаки сприйняли жорстокий наказ отамана Сірка без будь-якого ентузіазму, виявили непокору, незадоволення. Кошовий не просто наказує козакам чинити звірства над мирним населенням, попередньо він щось зважує, обмірковує, пригадує чийсь поради.

Є в українській поезії ще один твір, автор якого теж цікавиться усім нелюдським, потворним, що проявляється в людях під час війни. Йдеться про Семена Дівовича та його римований трактат з історії України "Розмова Великої Росії з Малоросією", 1762 р. Він як знавець української минувшини, також вважав, що, хоч козаки під час війни чинили іноді жорстокості, але сама жорстокість не була властива їх національному характеру. Його поема цікава ще й тим, що в ній зафіксовано останній ступінь мілітаризації української рицарської поезії й самого образу козака. Незважаючи на свою ерудицію, автор не пам'ятає вже створеного його попередниками образу воїна-ратаєя, покликаного самим Богом стати до битви і взятися за зброю. Натомість він змальовує нещадного месника, демонічного посланця смерті, перейнятого почуттям ненависті, помсти і нищення.

Українські поети часів визвольної війни оспівували героїчну і жертвну боротьбу народу із загарбниками і поневолювачами, а не криваву помсту українців полякам чи татарам. У цьому проявилася шляхетність їх поезії, розуміння високої людяної суті оспівуваної ними збройної боротьби. Мілітаризована поезія багато що трактує по-новому. Вона заново переписує історію визвольної боротьби, виголошуючи ту правду життя, якої, як їй здавалось, бракувало старим поетичним текстам. У нових творах частіше трапляються реалістичні деталі, живі батальні сцени, але здебільшого йшлося насамперед про право на зображення жорстокості війни, а в окремих випадках навіть на смакування її.

Були також поети, які відчували відразу до кривавої слави, жорстокостей війни й оспівували мир і людяність. Можливо таким співцем був Іван Орновський. Це був цілком миролюбний поет. Він ще міг написати панегірик захисникам степових рубежів, але у всій його поезії відчувається відразу до кровопролиття, війн та солдафонства. Пилип Орлик та Стефан Яворський писали про море крові і гори трупів, єдино гідною справою вважали військову кар'єру, а Іван Орновський відверто сміявся з їх жорстокого славолубства.

Лаврентій Крщонович також належав до числа тих людей, які вже в XVII ст. розуміли, що тривалі війни й пов'язана з ними мілітаризація суспільної свідомості не сприяють розвитку культури, породжують людей, здатних лише до вічної ворожнечі й кровопролиття.

Кровопролиття в Україні не надихало й найавторитетнішого в тодішніх художніх та політичних колах поета – Лазаря Барановича. Він пише вірші, які нагадують молитви за мир. Він прожив усе своє життя серед війн і мав змогу переконатися, що в моральному плані вони просто згубні для людей, пробуджують у їх душах те, що здатне приспати там культуру і релігію. Саме Л. Барановичу належить вражаючий зразок миролюбної поезії XVII ст., де Україну часів руїни зображено як човен, що потопає в морі крові.

У 20-х роках XVIII ст. починається уповільнений процес своєрідної лібералізації українського життя. Тріумфуючий войовничо-рицарський пафос поволі вивітряється з поезії, лишаючи по собі місце для роздумів над дійсністю. І, що особливо важливо, відбуваються деякі зміни в уявленнях про життєві цінності. В очах поета першої чверті XVIII ст. війна вже не є такою благородною й великою справою, якою вона була для багатьох його попередників.

Козацький поет Захар Дзюбаревич починає замислюватись, чи є щось добре в тому, що українці не перестають воювати вже друге століття. А якщо при цьому ще й увесь світ воює, то чи не є це ознакою загального божевілля або наближення судного дня?!

*"Вже приходить кінець світу
Отим людям без одвіту –
Все у війнах ненастанних
Правовірні християни".*

Поет-козак закликає Росію полишити мілітаризм, не губити далі свого народу, не впадати у зубожіння. Така дивна ситуація, коли козак засуджує війну як діло згубне, не сумісне з уявленням про справжнє людське життя, має своє пояснення. Йдеться про невдалий перський похід 1722 р. Дивлячись зблизька на загарбницьку політику російського уряду, Захар Дзюбаревич щиро дивується її нелюдськості, безглуздій жорстокості уряду до власного народу. Звідси й такий незвичний для

поезії того часу чіткий і категоричний присуд царській Росії: "Тепер дуже зубожіла, свої діток погубила". Це сказано про державу-мачуху, державу-злочинницю. Сказано різко, гостро, з болем, почуттям образи, але цілком справедливо. Цікаво, що вперше на це звернув увагу український поет.

Читаючи батальні вірші українських військових першої половини XVIII ст., не важко помітити, що багатьом з них не подобалась та роль, яку визначив для них російський уряд у своїй військовій діяльності. Козацтво ніби втрачає смак до Марсових подвигів і переможних фанфар. І така зміна у настроях не могла не позначитися на українській лицарській поезії. І справді, войовничості в ній стало менше, про що свідчить анонімна "Баталія під Солодківцями", присвячена битві 1733 р., в якій російсько-українське військо розгромило прихильників польського короля Станіслава Ліщинського. Переможну битву автор навіть називає нещасливою. Кажучи про вбитих ляхів, він не приховує жалю, навпаки, співчуває всім жертвам безглуздої битви.

Українську прозу цього періоду складають здебільшого твори письменників-проповідників – Кирила Транквіліона-Ставровецького, Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Дмитрія Туптала; полемістів – Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Івана Вишенського, Христофора Філарета, Захарія Копистянського, а також історіографів, хронографів та літописців – Теодосія Сафоновича, Інокентія Гізеля, Леонтія Боболінського, Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка.

Інтенсивність виявів художності в пам'ятках окресленого кола не однакові – одні з них є зразками художнього образного мислення, тогочасного словесного мистецтва (послання І. Вишенського, листи К. Острозького, два перші розділи "Треносу" М. Смотрицького, чимало проповідей К. Транквіліона-Ставровецького, І. Галятовського, Д. Туптала), інші тільки більш-менш інкрустовані художніми вставками-прикрасами, від окремих слів чи виразів до більших фрагментів, які можна оцінювати як самостійні твори ("Апокрисис" Х. Філарета, "Палінодія" З. Копистянського, більшість проповідей, літописи). Такі великі за обсягом пам'ятки, як "Апокрисис", "Палінодія" чи літопис Самійла Величка для літературознавця є взагалі своєрідними збірниками текстів різного ґатунку, серед яких трапляється й чимало художньо повноцінних самоцвітів.

Ці пам'ятки виразно розподіляються на три основні жанрові категорії: промови, послання, хроніки, тобто належать до трьох основних жанрових різновидів тодішньої прозової письменності: прози ораторської, епістолярної та історіографічної (історико-хронікальної). Їх поєднує спільна формальна риса – риторичність. Риторичність тяжіє в цей період над усіма різновидами літературної творчості – і над прозою, і над поезією, і над драматургією. Відтак, художність в

українській писемності цього періоду виявляється, головним чином, у риторичних формах.

Декілька слів про драматургію, що належить до літературної творчості. Зародження справжньої драматургії, хай ще не світського, а лишень шкільного театру, стимулювала агресивна поведінка щодо України з боку її католицьких сусідів, зокрема Польщі.

Згадки про театральні вистави й декламації стають звичними наприкінці XVI – на початку XVII ст. Саме в той час на вітчизняному ґрунті стає відома також теорія драми. Певний час в українській драмі спостерігався помітний розрив між теорією драми та її практичним утіленням на українській шкільній сцені. В українській бароковій драматургії здебільшого панувала компіляція, а не теоретичні засади західноєвропейських майстрів сценічного мистецтва.

Твір Іоанікія Волковича, написаний у 1631 р., подекуди ще зберігає риси декламації, а не драми. Разом з тим саме в "Розмышлянніє" І. Волковича ми чи не вперше зустрічаємо алегоричних персонажів, приналежність яких до барокового театру є цілком очевидна. Це Милість Божа, Душі побожнії, Радость Церкви, Милосердіє Божіє, Розум, Пам'ять, Воля та ін. Алегорії універсалізують знані сюжети про гріхопадіння Адама та Єви, народження та жертву Сина Божого, унаслідок чого вони втрачають часову окресленість та перетворюються на оповідь про грішну людину взагалі.

Репертуар сюжетів, що використовувалися українськими драматургами, був досить обмежений, зокрема, драма різдвяна, великодня, житійна, повчальна та історична. Різдвяна й великодня драми існували також в адаптованих варіантах – вертеп та "Слово о збуренню пекла". Між діями окремих драм виконувалися інтермедії.

"Комедія на день Рождества Христова" Дмитрія Туптала за свідчує остаточне утвердження барокових принципів в українській шкільній драматургії. Він досягає в "Комедії..." неабиякої гармонії й виразності, поєднуючи цілком земних персонажів з алегоричними [8, с. 96–98].

Оригінальну обробку євангельської легенди залишив нам Митрофан Довгалецький. У своєму "Коміческому действии" він зосереджується на епізодах з Іродом, який зустрічається з трьома царями, а потім наказує винищити немовлят, за що його карає Смерть.

Адаптованим варіантом різдвяної драми був вертеп: тут немає психологічної мотивації поведінки персонажів (як у драмах Д. Туптала та М. Довгалецького) – коротенькі репліки нагадують, радше, ремарки, що допомагають глядачам пізнавати дійових осіб, чиє відлуння вчувається навіть у драматургії XX ст.

Значну роль у поступі української шкільної драми відігравали твори на історичну тему. Автори пробують осмислити історію українського народу, локальні події та роль деяких історичних діячів.

Порівняно пізня поява історичної драми в українській традиції пояснюється тим, що функції прославлення державних та церковних зверхників тривалий час покладалися на віршово-прозові панегіричні композиції. А справжня історична драма з'явилася в Україні на початку XVIII ст. Це була трагікомедія Теофана Прокоповича "Владимир". Цей твір можна назвати епохальним, оскільки тут уперше на сцену виведено не біблійного персонажа, а вітчизняного державного діяча.

Варто підкреслити й те, що у "Владимири" йдеться не лише про боротьбу старого та нового, але також про вибір одного-єдиного шляху з кількох можливих. Певно, що сучасникам ця ситуація вибору могла нагадати й геополітичний трикутник, в якому перебував Б. Хмельницький, і події, що відбувалися в Україні наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

До аналогічної драми належить також твір "Іосиф-патріарх" Лаврентія Горки. У той час, як Т. Прокопович та Л. Горка у своїх драмах вдаються до префігурацій, анонімний автор "Милості Божої" виводить на сцену самого Б. Хмельницького. Драма з'явилася через двадцять років після Полтавської битви, перед добою царювання Петра II, позначену послабленням імперського тиску на Україну. Скориставшись цим відносним лібералізмом московської влади, анонімний автор драми оспівує минулі козацькі звитяги.

І на завершення, варто детальніше зупинитися на історичному жанрі, а саме – козацьких літописах. Отже, першим з них є літопис Самовидця. Саме тут простежується певне поєднання літописного й історичного жанрів. Частина твору, що охоплює період з 1648 р. і до 1667 р. ґрунтується переважно на історичному стилі викладу: автор дотримується логіко-причинної послідовності у висвітленні подій, його історичні оповіді мають заголовки, завершений вигляд і логічний взаємозв'язок. Інша частина літопису доведена до 1702 р. і пов'язана з літописною традицією. Проста розповідна манера автора про події аж ніяк не претендує на ускладнений літературний жанр. Він позбавлений глибоких художніх образів, риторичності, цитування.

Центральною темою літопису Самовидця є Національно-визвольна війна. Водночас у ньому немає якоїсь яскраво вираженої ідеї, яка б композиційно об'єднувала твір. Автор літопису намагається дотримуватися нейтрально-інформативного висвітлення подій. Зустрічаються у Самовидця суперечливі та тенденційні оцінки історичних постатей. Так, оцінюючи Б. Хмельницького, він говорить про його "розторопність", у іншому випадку – про його пихатість. Автор охочіше звертається до теми нищення матеріальних цінностей, спустошення, грабунків значних прошарків суспільства "черню", боротьби із зовнішніми ворогами. З іншого боку, він засуджує всіх, хто проливав кров, катував людей і чинив свавілля, незважаючи на їх соціальний статус.

Гадяцький полковник Г. Граб'янка пішов далі Самовидця, хоча й не досяг рівня С. Величка. Його літопис – типовий зразок літератури жанру риторичного історичного повістярства. Тут особлива увага приділяється опису екстремальних ситуацій, героїки та моральних уроків "історичної драми". Тут композиція струнка, тематика чітко визначена. Основний об'єкт дослідження – історія козащини, діяльність Б. Хмельницького, Національно-визвольна війна. Автор сформулював історіографічний принцип достовірності й авторської неупередженості. Він дав характеристику літератури з історії українського козацтва, у загальних рисах охарактеризував документальну базу власного твору.

Автор нехтував репрезентативністю історичних джерел. До них історик підходив прагматично, нехтуючи мовною і структурною цілісністю документів. Коректніше використовував тексти грамот, листів, що мали наративний характер та яскравий літературно-історичний сюжет. Це стосується, зокрема, листа Б. Хмельницького до царя від 17 лютого 1654 р.

Г. Граб'янка обстоював хозарську теорію походження козацтва, наголошував на договірних умовах прийняття Україною царської протекції. Історик засуджував експансію російських воєвод в Україну. В цілому ж політичні, а також соціальні погляди Г. Граб'янки виражені недостатньо чітко.

Літопис С. Величка став етапною віхою в історії української історіографії. Це був перший фундаментальний історичний твір, в якому системно використано величезний масив джерел зі спеціальної теми. Ніхто з українських історіографів ні до Величка, ні впродовж усього XVIII ст. не опанував повною мірою метод його викладу, що ґрунтувався на принципах цілісного підходу до об'єкта вивчення, концептуалізації емпіричного матеріалу, розгорнутості й самостійності авторської розповіді, що спирається на факти, частково піддані критичному аналізу. Його методика робить твір фактом історичної літератури, яка стоїть між працями "історичного стилю" як мистецтвом історії, переважно риторичним, та історичними трактатами з фактографічним ухилом, чітко визначеною концепцією й ознаками методу критики джерельної бази.

Рукопис С. Величка поділений на три томи. Перший том закінчується 1659 р., другий охоплює події з 1660 р. по 1668 р., а третій – з 1687 по 1700 рр. Як історик С. Величко прагнув створити за правилами барокового риторичного мистецтва грандіозну картину воєнних подвигів і випробовувань, слави і зрад, засліплення пристрастями героїв і безмірних людських страждань, які випали на долю українського народу в годину великих суспільних катаклізмів – Національно-визвольної війни та Руїни.

Зі сторінок твору постає особистість автора як уособлення найвищих моральних чеснот та етичних цінностей того унікального

покоління, якому судилося стати свідком руйнації української держави та й самої ідеї державності. Особистість автора літопису проступає з кожної сторінки твору, навіть тоді, коли наводяться сухі реєстри, типографічні описи, дипломатичні ноти чи угоди, коли уяву заповнюють цікаві вставні новели та оповідання – з усього разом взятого постає універсальна система життєвої філософії самого автора, його народу.

Два напрямки, – душі і серця, – окреслені С. Величком, структурують увесь твір загалом, при цьому об'єднують дві зовсім несумісні жанрові одиниці, якими є "Сказаніє о войнє козацкой с поляками..." та "Повествованіє летописное о малоросійскіх поведєніях..." [9, с. 104], в яких автор проймається болями, тривогами і трагедіями свого "козацько-руського" народу.

Україна дорога серцю літописця і в свою високу годину, коли була виборонена воля, і в своїх бідах, кровопролиттях, розореннях, якою постає рідна земля після смерті Б. Хмельницького. Надзвичайна винахідливість у плані форми та емоційність у відтворенні тих численних нещасть та лих, від яких потерпав рідний край, зумовлена величезним потрясінням автора, який на власні очі побачив трагічне становище України.

Історію України С. Величко прагне висвітлити у контексті найбільш вагомих подій у навколишніх країнах – Польщі, Росії, Білорусії, Угорщині, Молдавії, Криму, Туреччині, Франції. Але цей вселенський вимір – тлумачення історичної долі України в контексті світової історії – у літописі органічно і водночас несподівано уживається з умінням перевести розмову в ліричну, інтимно-довірливу площину. С. Величко, сповідуючи етичні принципи далеких попередників, доніс свідчення того високого рівня духовності, яким Україна цієї доби вражала світ, перевищуючи своїх найближчих сусідів освітою, культурним рівнем і загальним розвитком. Постать самого С. Величка, безперечно, – визначальний критерій як його твору загалом, так і концепції барокової особистості, бо ж нею був, власне і сам автор, за стилем, мисленням і світовідчуттям.

Виразними штрихами літопис окреслює життя його автора, але воно в цілому постає як своєрідний подвиг діянь і творчості із відкритим до світу серцем. Але кордоцентрична символіка у літописі є по-бароковому двоспрямованою: орієнтована на світ і водночас інтравертована в глиб душі. Для переважної більшості барокових авторів прийнятною є теза про макрокосм Всесвіту, що помістився в макрокосмі серця, та далеко не всім пощастило відрізнити науку розуму від душевної мудрості.

С. Величко – один із тих небагатьох, кому в терпінні та невсипущій праці вдалося не лише віднайти свою душу та ліки від нещастя, а й викресати у власному серці вогонь найвищої шляхетності.

До історичного жанру належать твори паломницької літератури, що представлені у цей період записками В. Григоровича-Барського. Їх

своєрідність зумовлена, насамперед, поширенням у тогочасному суспільстві прогресивних тенденцій, під впливом яких відбувалися корінні зміни у поглядах людей на дійсність. Він сумлінно зібрав багато цінних відомостей про історичний розвиток країн Західної і Південної Європи, Близького Сходу та Єгипту у другій чверті XVIII ст. [10, с. 4]. Крім того, мандрівник розвивав історіографічну традицію східнослов'янських літератур, виходячи із завдань, які постали в процесі змін соціально-політичних умов, розвитку Російської держави і зростання національної свідомості. Він, намагаючись по-науковому підійти до висвітлення історії, розвивав такі традиційні риси літописів, як високе громадянське звучання і патріотизм, публіцистична спрямованість.

Висновки. Таким чином, українська культура бароко є феноменальним явищем у всесвітній культурі. Воно має свої особливості, якими більше ніхто не володіє. Козацьке бароко, зокрема літературне, виняткове. Саме українському бароко вдалося яскраво трансформувати та перекласти цей стиль на свою мову.

Одним із найважливіших мотивів літературного розвитку були потреби християнської богослужби в умовах ворожої загрози. Для неї потрібні були богослужбові книги, з одного боку, і книги св. Письма – з іншого. Св. Письмо мало надзвичайну різноманітність стилю та змісту: патетична мова пророків, гарні образи та порівняння Євангелії, висока поезія Псалтиря – все це справляло враження на учасників тих подій не лише своїм змістом, але й літературною красою.

Барокова проза мала релігійний характер – була присвячена розвитку відносин Бога з людиною. Основна мета барокової прози полягала в навчанні слухачів, вихованні їх у дусі християнської моралі та добропорядності.

У XVII ст. поезія вже орієнтувалася на різні смаки та суспільні інтереси. В одних випадках вона була "простою", в інших – "перескладненою", заглибленою в роздуми над сенсом людського буття. Високий рівень поетичної умовності був властивий українській поезії на всіх етапах її розвитку, а особливо в бароковий період.

Українські поети часів національно-визвольного руху оспівували героїчну і жертвовну боротьбу народу із загарбниками та поневолювачами, а не криваву помсту українців полякам чи татарам. У цьому виявилась шляхетність їх поезії, розуміння високої людської суті оспівуваної ними збройної боротьби. Мілітаризована поезія багато чого трактує по-новому. Вона заново переписує історію визвольної війни, наголошуючи на тій правді життя, якої, як їй здавалось, бракувало старим поетичним текстам. "Марсїалізм" панував в українській культурі досить довго. І це пояснюється не якоюсь войовничістю, закладеною в український національний характер, а самими обставинами життя народу, що протягом двох століть не давав чоловічому населенню України відчутти смак мирної праці. З 20-х років XVIII ст. войовничо-рицарський пафос поволі зникає з поезії.

У вказаних літописах барокової доби докладно розповідається про Визвольну війну українського народу 1648–1676 рр., подається економічна і культурна характеристика України та її сусідів. Автори високо оцінюють діяльність Б. Хмельницького, що визволив Україну з "лядського ярма". Висвітлюються події після смерті Б. Хмельницького, характеризуються інші гетьмани, їх військові заслуги та лицарські подвиги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть / П. О. Білецький. — К. : Мистецтво, 1981. — 159 с.
2. Українська культура: історія і сучасність : навч. посіб. / за ред. С. О. Черепанової. — Львів : Світ, 1994. — 456 с.
3. Нарис історії культури України / М. В. Попович. — К. : Артк, 2001. — 727 с.
4. Закович М. М. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович. — К. : Знання, 2007. — 506 с.
5. Богуцький Ю. П. Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богуцький та ін. — К. : Знання, 2007. — 679 с.
6. Наливайко Д. Українське бароко / Д. Наливайко, Д. Горбачов. — у 2 т., Т. 2. — Х. : Акта, 2004. — 411 с.
7. Скуратівський В. Культура нового часу – основні стратегієми новоєвропейського культурного розвитку / В. Скуратівський. — К. : Києво-Могилянська академія, 2007. — 36 с.
8. Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. — К. : Наукова думка, 1978. — 431 с.
9. Соболев В. О. Літопис Самійла Величка як явище української літератури бароко / В. О. Соболев. — Донецьк : Отечество, 1996. — 654 с.
10. Білоус В. П. Творчість Григоровича-Барського / В. П. Білоус. — К. : Наукова думка, 1985. — 98 с.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2012.

Prytuliak P. Ukrainian Baroque literature: heroic and stoic aspect.

Background. *The proposed research is devoted to the unexplored and current issues of cultural heritage of Ukrainian seventeenth century. Including Baroque literature, that is a part of the European Baroque. Baroque fell on difficult times and liberation ruins. This led to the emergence of literary genres such as thoughts, songs, drama, eulogies dedicated to Cossack figures, Ukrainian historical works of chroniclers. Militant pathos, knightly pride, exaltation of heroism are characteristic for Ukrainian Baroque literature.*

Review of scientific sources on selected subject proves lack of purposeful studies of the formation and development of Ukrainian Baroque literature of heroic and stoic direction. Most of the existing work focuses on the problems of formation and development of other areas of Baroque culture, including art and architecture. However, the scientific definition of the above omissions is undoubtedly important and forms the basis of research objective.

Results. *The central aspect of the analysis carried out in the work is the study of the formation and characteristics of liturgical and religious literature, poetics, prose, drama, Cossack chronicles, pilgrimage literature.*

Heroic and stoic content is in liturgical literature works of A. Radvylovskiy and L. Baranovych, Alexander Buchynskiy – Yaskold, Martyn Pashkovskiy and Casin Sakovych wrote about just and unjust wars. Philip Orlyk wrote poetry, where the heroes were not just saints and Christian deities, but hetmans, Cossack leaders, brothers, heroes of military campaigns, notable people from peasants and burghers. Militant poetry is presented with Semen Divovych, Ivan Ornowskiy, Stefan Yavorskiy.

Ukrainian baroque drama, prose chronicles covered problem of liberation battle, Ukrainian heroic past.

Conclusion. *The study, according to the author, can become part of a more complete understanding of the heroic Baroque literature that will be useful for studying the course in the Ukrainian culture history, shaping patriotic consciousness of the modern student of independent Ukraine.*

Keywords: baroque, writing, text, poetics, "marsializm", tragedy, comedy, prose, chronicle, chivalry.

REFERENCES

1. *Bilec'kyj P. O. Ukrai'ns'ke mystectvo drugoi' polovyny XVII–XVIII stolit' / P. O. Bilec'kyj. — K. : Mystectvo, 1981. — 159 s.*
2. *Ukrai'ns'ka kul'tura: istorija i suchasnist' : navch. posib. / za red. S. O. Cherepanovoi'. — L'viv : Svit, 1994. — 456 s.*
3. *Narys istorii' kul'tury Ukrai'ny / M. V. Popovych. — K. : Artek, 2001. — 727 s.*
4. *Zakovych M. M. Kul'turologija: ukrai'ns'ka ta zarubizhna kul'tura : navch. posib. / M. M. Zakovych. — K. : Znannja, 2007. — 506 s.*
5. *Boguc'kyj Ju. P. Ukrai'ns'ka kul'tura v jevropejs'komu konteksti / Ju. P. Boguc'kyj ta in. — K. : Znannja, 2007. — 679 s.*
6. *Nalyvajko D. Ukrai'ns'ke baroko / D. Nalyvajko, D. Gorbachov. — u 2 t., T. 2. — H. : Akta, 2004. — 411 s.*
7. *Skurativs'kyj V. Kul'tura novogo chasu – osnovni strategemy novojevropejs'kogo kul'turnogo rozvytku / V. Skurativs'kyj. — K. : Kyjevo-Mogylyans'ka akademija, 2007. — 36 s.*
8. *Ukrai'ns'ka poezija. Kinec' HVI — pochatok HVII st. / uporjad. V. P. Kolosova, V. I. Krekoten'. — K. : Naukova dumka, 1978. — 431s.*
9. *Sobol' V. O. Litopys Samijla Velychka jak javyshhe ukrai'ns'koi' literatury baroko / V. O. Sobol'. — Donec'k : Otechestvo, 1996. — 654 s.*
10. *Bilous V. P. Tvorchist' Grygorovycha-Bars'kogo / V. P. Bilous. — K. : Naukova dumka, 1985. — 98 s.*